

ראשית הבריחה

מתוך הספר:

באואר, יהודה. (1985). **הבריחה: הגירת יהודים ממזרח אירופה למרכזה בשנים 1944-1948**.

תל אביב : מורשת - בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ'

בסתיו 1944, לאחר דיכוי המרד הפולני בוורשה, חנה הצבא האדום על הוויסלה, אחרי ששיחרר, מאז תחילת השנה, את ליטא, רוסיה הלבנה, את מערב אוקראינה וחלקים של פולין המזרחית. בכל האזור הזה, אשר בו היה קודם ישוב יהודי צפוף, לא נותרו יהודים אלא מתי-מעט. רובם היו פרטיזנים או משפחות בלתי-לוחמות שהסתתרו ביערות, או יהודים שהעלימו יהדותם ונשארו בכפרים, וילדים, רובם יתומים, שמשפחות איכרים הצילום וקיימום. גויים הסתירו ילדים יהודיים לפעמים מסיבות אנושיות פשוטות, לפעמים מתוך תקווה לגמול בעולם הבא על הטבלת ילד יהודי לנצרות, או גם תמורת גמול חומרי. לא אחת היה כאן שילוב של כל שלוש הסיבות.

עם הערים הראשונות ששוחררו בחבל אוקראינה, שנתון היה לשלטון פולני לפני 1939, נמנתה רובנו. בתחילת פברואר 1944 הצטרפו שם כמה אלפי פרטיזנים אל הצבא האדום הסדיר, אשר עלה על העיר. ביניהם היו שלוש מאות-ארבע מאות יהודים, שמהם נשארו בעיר, כפי שמשערים, כמאתיים וחמישים, גם אחרי השיחרור.

השבועות הראשונים לשיחרור היו תקופת זעזוע ויאוש נוכח העזובה והחורבן של מה שהיתה פעם קהילה יהודית גדולה. אירעו מקרים של שיכרות ופריצות, והניצולים שאלו את עצמם – למה נשארו בחיים? לשם-מה לחיות בכלל, ומה טעם לנסות ולשקם חיים פרטיים וציבוריים במקום כזה?

נראה שאותה תקופה ראשונה של דמורליזציה היתה מוכרחה לבוא ולחלוף בטרם אפשר יהיה לנסות להתמודד איכשהו עם התנאים החדשים. כעבור זמן-מה חל שינוי; כנראה, שבועות אחדים אחרי השיחרור. בין הפרטיזנים היה איש ושמו אליעזר לידובסקי². לפני המלחמה היה חבר בתנועה החלוצית "דרור", אולם במשך תקופת הפרטיזניות איבד כל מגע עם חבריו-לשעבר. קרובים אליו ביותר בין חבריו-לפעולה היו אחיו אברהם, ו"פאשה" (יצחק) רייכמן, חבר הנוער הקומוניסטי לשעבר, שהשקפותיו השתנו במשך המלחמה. האזור היה נתון לשלטון סובייטי, והיציאה מתוכו או מתחום המדינה היתה בלתי-חוקית ונחשבה כמעשה בגידה. כל ארגון שפעל שלא בחסות המפלגה או הממשלה היה חשוד, או בלתי-חוקי. בייחוד היה מעמדה של הציונות וכל הקשור עימה מחוץ לחוק בברית המועצות מאז שנות העשרים. בנסיבות אלה היתה דווקא הקהילה הדתית צורת ההתארגנות החוקית היחידה לגבי קבוצה יהודית בעלת מגמות חברתיות או פוליטיות. הקבוצה שהתקמה אט-אט, בהנהגת האחים לידובסקי ורייכמן, לא היתה דתית משום בחינה, אולם הובא רב צעיר מקרב שרידי קבילת דובנא הסמוכה, ובחסות שמו נוסדה קהילה דתית, שיכלה לשמש מסווה לפעולות אחרות.

לא יצא אלא זמן מועט עד שאליעזר לידובסקי וחבריו הגיעו לכלל מסקנה, שיהודים לא יוכלו להוסיף ולחיות באזור, לא מבחינה מעשית ולא מבחינה פסיכולוגית. הכיבוש הנאצי הניח אחריו מורשה של אנטישמיות. כנופיות אוקראיניות לאומניות, בהנהגת אחד ושמו באַנְדֶרָה, היו תוקפות

אנשי מימשל סובייטיים ויהודים. כיוון שחורבות יהדות רובנו לא היו קרקע מתאימה לחזור ולכונן עליה חיים יהודיים, הגיעו לידי מסקנה, שעליהם לבקש דרך בריחה כלשהי. נערכה ישיבה בביתו של רופא מקומי, ושבעה מכלל תשעת הנוכחים הסכימו עם אליעזר לידובסקי. בעקבות זאת נרשם כחוק קואופרטיב של ארבעה עשר חברים, במסווה של איגוד בעלי מלאכה – עוד תכסיס כדי להשיג בסיס חוקי לפעולה. הקואופרטיב רכש בית אשר שימש מרכז לקליטת הפליטים, החוזרים מכפרי הסביבה וממקומות מחבוא שונים, ובראש ובראשונה – לקליטת כשלוש מאות יתומים שהסתתרו בבתי איכרים באזור. בית הכנסת היה לרכוש הקהילה הדתית הצעירה, ובו הוקם עוד בית תמחוי. כל הפעולות האלה נתארגנו הודות לפרטיזנים לשעבר, חבריו של לידובסקי, שעמדו עכשיו בראש מינהל העיר וסייעו לקבוצה היהודית. הקבוצה גדלה בינתיים ואת גרעינה היוו שנים-עשר איש, אשר בסתר ובתיאטרליות מסויימת נשבעו אמונים לרעיון הוצאת יהודים רבים ככל האפשר מהסביבה והעלאתם ארצה.

במאי ניתנה רשות לשלוש מאות וחמישים יהודים, ביניהם קצינים וחיילים בצבא האדום, לצאת את העיר ולסדר כיאות את קברות האחים של עשרים אלף יהודי רובנו שנרצחו. בערוב היום נערכה אזכרה, ולידובסקי – לפי עדותו הוא – דיבר על הצורך לנטוש את הקברים הללו ולבקש מקום חדש להיאחז בו ולהתחיל חיים חדשים. הרמז, כנראה, הובן כהלכה.

בקיץ נשלחה קבוצה של חמישה אנשים לחפש מקום מתאים לחציית הגבול שבין צ'רנוביץ לרומניה. זו היתה פעולה הגיונית: מבחינה גיאוגרפית היתה רומניה הארץ הזרה הקרובה ביותר והתנועה אל הגבול היתה קלה יחסית, אם לא הושם לב לאיטיות הרכבות, לתקלות, לעומס היתר, לבדיקות התכופות שערכה המשטרה, ובעיקר לכנפיות האוקראיניות הלאומניות של באנדרה, אשר עצרו מפעם לפעם רכבות, כדי לגלות יהודים ולהרגם. עד 1944 היתה רומניה בעלת ברית של גרמניה ההיטלרית, ואז, ב-23 באוגוסט, ראה המלך הצעיר, מיכאל, את המלים "מנה מנה..." על הקיר והפך את עורו והכריז על היותו בעל ברית לרוסיה ולמערב. קודם לכן שלחו הבריטים קבוצה של צנחנים יהודים מארץ ישראל לעורר יהודים לפעולות חבלה נגד הגרמנים ובעלי בריתם ולנסות להציל טייסים מצבא הברית שמטוסיהם הופלו בשמי רומניה. בספטמבר ובאוקטובר 1944, אחרי שינוי העמדה הרומנית, הצטרפו אליהם שני "עתונאים" ארצישראליים, שלמעשה לא היו אלא שליחים מהארץ, אשר עסקו בתעמולה פוליטית ציונית ובעלייה – אם חוקית ואם בלתי-חוקית. אחד מהם, משה אגמי, קיבל עליו את ריכוז השליחים מהארץ.

לאגמי, חבר קיבוץ כפר גלעדי, היה נסיון רב בהברחת עולים מעבר לגבול. אדם רב-מרץ, בעל כשרון ארגוני וחוש לעבודה מחתרית, היה אגמי, הנציג הארצישראלי שמקום מושבו קרוב ביותר לאזורים המשוחררים של אוקראינה, הכתובת הסבירה ביותר ליהודים המשוחררים. לידובסקי וחבריו שמעו על שליחים מהארץ הנמצאים בבוקרשט (שמו של אגמי לא היה ידוע להם אז), ועל כן החליטו לנסות להגיע לרומניה.

חמשת הפרטיזנים מרובנו הגיעו לצ'רנוביץ וקיבלו עבודה כפועלים בקו הרכבת היחיד, שחיבר את רומניה עם ברית המועצות. קבוצה של שרידי תנועת נוער ציונית התארגנה לעזרתם. לתנועות הנוער הציוניות במקום היתה היסטוריה ארוכה, שתחילתה בשנות העשרים ואף קודם לכן. הן נבדלו זו מזו בהשקפותיהן הפוליטיות, אך השאיפה להכשיר את חבריהן לחיים בארץ ישראל היתה משותפת לכולן, ורובן כללו בהכשרה זו גם חינוך לחיי קיבוץ. תנועות הנוער הציוניות התחזקו מאד במזרח

אירופה בשנים האחרונות שלפני המלחמה ומילאו תפקיד מרכזי בתנועת המרי היהודית בתקופת הנאציזם. לכן לא ייפלא שקבוצת הפרטיזנים של רובנו חיפשה שרידים של תנועות הנוער, כדי להסתייע בהם בחיפוש דרך יציאה מברית המועצות. בצ'רנוביץ נחלצו לפעולה זו בעיקר חברי "הנוער הציוני" ו"השומר הצעיר", ובסיועם התחילו קבוצות קטנות של נודדים מסתננות טיפין-טיפין לתוך רומניה.

במשך הקיץ ניסה אליעזר לידובסקי לאסוף כפים בקרב יהודי מוסקבה למען פעולת ההצלה שלו ברובנו. הוא נפגש עם חברי הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי, אשר הוקם על ידי הממשלה הסובייטית לגיוס עזרתה של יהדות העולם למאמץ המלחמתי הסובייטי נגד הנאצים. הוא נפגש עם חברי הוועד, השחקן והבמאי שלמה מיכאלס והמשורר איציק פֶּפֶר, אך התרשם שהם מודעים היטב לעמדתם הרופפת באווירת האנטישמיות הסמויה, ששררה בדיקטטורה הסטאלינית (שניהם נספו לאחר מכן בטיהורים האנטי-יהודיים של סטאלין), ולא היה בכוחם להושיט עזרה. אולם ברשות בית הכנסת של מוסקבה היו סכומי כסף גדולים, שנתרמו על ידי יהודים לשם סיוע לנזקקים; למרבה הצער סירב הגזבר להיענות לבקשת לידובסקי – אולי מפחד השלטונות – ותרם את הכסף לצבא האדום. לידובסקי חזר לרובנו בידיים ריקות, אך בהחלטה נחושה להמשיך בפעולתו חרף המכשולים העצומים.

בינתיים, ב-13 ביולי, שוחררה וילנה, בירת ליטא מאז 1939. פלוגת פרטיזנים, שהתארגנה מקרב מורדי הגיטו לשעבר, לחמה ביערות רודניקי, מרחק-מה מוילנה, כחלק מהכוחות הפרטיזניים הליטאיים. בתחילה היתה זו בריגדה יהודית בהנהגת אבא קובנר, מפקדו האחרון של מרד גיטו וילנה. בן עשרים ושלוש היה בעת המרד, בן למשפחה תורנית ובעל השכלה יידישית ועברית. הוא היה חבר ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בפולין ובליטא, ובעת פרוץ המלחמה כבר נודע כמשורר יידי ועברי. איש נמוך קומה, בעל פנים צנומות וארוכות ואף מחודד, שיער שחור ארוך ומתולתל ועיניים חומות עמוקות, היה טיפוס מובהק של אינטלקטואל יהודי. הקריאה הראשונה למרד יהודי, בדצמבר 1941, היתה פרי עטו של אבא קובנר. קריאתו זו, שהועברה לורשה, היא שקדמה לתסיסות אשר הביאו בסופו של דבר למרד הגדול של גיטו ורשה וכן למרידות אחרות, שהתחוללו בעקבותיו. נואם מצוין, ולא אחת נתפס לתכניות מופלגות שלא תמיד נתגלו כמעשיות. ביערות, בקרב הפרטיזנים, הביאה במהרה הכרזתו הגאה על יהדותו לידי התנגשות עם השלטונות הסובייטיים, והללו הגבירו בהמשך הזמן את פיקוחם על כוחות הלוחמה היהודיים. הסובייטיים, ממש כבריטים בארץ ישראל באותו זמן, התנגדו לקיום יחידות צבאיות יהודיות בעלות תודעה לאומית. הם רצו למעט ככל האפשר בחשיבות תרומתם של היהודים בקרב הכוחות הליטאיים (האוכלוסיה הליטאית שיתפה, בדרך כלל, פעולה עם הגרמנים, והפרטיזנים היו ברובם חיילים רוסים, שברחו ממחנות שבויים, צנחנים סובייטיים ויהודים, וביניהם רק קומץ ליטאים). פלוגתו של קובנר היתה מחולקת לכמה אוטריאדים (פלוגות), והוא הוסיף לפקד על אחד מהם, שכינויו היה "נקמה". על אף המדיניות הסובייטית, נשמר הקשר ההדוק בין האוטריאדים השונים, שמהם הורכבה בראשיתה הקבוצה היהודית הלוחמת.

בתחום חוג מחתרתי מצומצם עוד יותר ראו אבא קובנר ושתי בחורות – ויטקה קמפנר ורוז'קה קורצ'ק – את עצמם כמזכירות השומר הצעיר. הפעולה הראשונה של פיצוץ רכבות גרמניות בליטא – ליד וילנה, ב-1942 – נעשתה בידי ויטקה, אשתו של קובנר לאחר המלחמה. גם רוז'קה באה מגיטו וילנה,

בו היתה אחת המפקדות במטהו של קובנר. עכשיו, ערב שחרור וילנה, ב-3 ביולי, כנראה, נפגשו השלושה ביער, "כאילו היינו הנהגה רבתי וחובה כללית גדולה רובצת עלינו"³. אבא קובנר הציע לפנות אל הצבא האדום ולהציע הקמת פלוגת צנחנים יהודית, שתילחם על אדמת גרמניה מאחורי קווי האויב. שתי הבחורות התנגדו: הקמת יחידה כזאת משמעה שיגור הבחורים שרידי השומר הצעיר, כתריסר במספר, לפעולת התאבדות, בעוד שהבחורות, שהיו רוב הניצולים, לא ישתפו בה ויישארו לבדן. הן טענו שאחרי השחרור עליהם לצאת לדרכם ארצה. קובנר הסכים שארץ ישראל היא הפעולות הראשונות שתהא, שעלינו יהיה ללקט את שארית החיים, ובניגוד לדעתו סוכם שנעשה כל מאמץ כדי לחתור לדרך לעלייה ולארץ ישראל. העברנו מפה לאוזן למעט האנשים שלנו, שעם בואנו לווילנה עליהם לראות את עצמם קשורים להוראות, אשר יקבלו מאיתנו".

במהרה הקיפה החלטה דומה גם את הניצולים מקרב קבוצות נוער ציוניות אחרות, כולל יוצאי גיטו קובנו, ששכנו ביער סמוך, ורוז'קה הביאה אליהם את דברה.

היה משהו מופלא בהחלטה זו, שנתקבלה על ידי שלושה צעירים ביער, ערב שחרורם הם; היא העידה על עוז-רוח, בטחון עצמי ותמימות-מה, כאילו היה זה עניין של מה-בכך להוציא את היהודים מליטא הסובייטית – בשנת 1944 – ולהעלותם לארץ ישראל.

המצב ברובנו ובווילנה, שני המקומות שבהם החלה ה"בריחה" להתארגן, היה שונה. ברובנו הופיע אליעזר לידיבסקי כאישיות המנהיגה אחרי השחרור, וללא קשרים או תכנון מוקדם התחיל לארגן קבוצה שמגמתה לעלות ארצה. לא כן בוילנה, בה היו תנועות נוער, בה התחולל מרד הגיטו, בה היתה יחידת פרטיזנים יהודית לוחמת. ההכרעה נפלה שם לפני השחרור, כמסקנה הגיונית משנות עבודה בתנועות נוער, ונתקבלה על ידי קבוצת נוער מאורגנת, בעלת קשרים עם קבוצות ניצולים דומות. אולם אחרי השחרור היתה התפתחות

הדברים בוילנה וברובנו פחות או יותר דומה. השלטונות הסובייטיים כבר הכינו את המינהל לאזורים המשחררים, בעוד הניצולים נמצאים ביערות. זה היה המצב בעיקר בליטא, שבה הופיעו בשלבים האחרונים של הלוחמה הפרטיזנית קומוניסטים ליטאים רמי-דרג ובחרו באנשים לעמדות האחראיות. ליהודים צעירים, אפילו מי שנודעו בהכרתם הציונית, קרצו עמדות כוח ושלטון. הסיבה לכך היתה נעוצה בעובדה הפשוטה, שלא נמצאו ליטאים רבים נאמנים למדי לברית המועצות, ובקרב האינטליגנציה המקומית בפרט היה רק חלק קטן פרו-סובייטי. נמצאו יהודים שניאותו להצעות אלה ונשארו אחר כך בליטא, אולם רוב הצעירים קיבלו עליהם רק משרות ארעיות בלבד ונמנעו ככל האפשר מלקשור את גורלם במשטר. כמובן, בתחילה ראו היהודים את המשטר בעין יפה. הסובייטים פעלו אז פעולה בלתי-סדירה ואלימה ביותר, שתכליתה היתה לחסל לפחות מקצת מאלה שתמכו תמיכה גמורה בגרמנים, ויהודים השתתפו בפעולה זו בלב שלם⁵.

בתקופה ראשונה זו, ב"ירח הדבש" בין המשטר לשרידי היהודים, נפגש אבא קובנר עם כמה אישים סובייטיים חשובים – עם סופרים כמו איליה ארנבורג ועם משלחת ממשרדו של מלינקוב, מזכיר המפלגה – והתברר לו שבמהרה יתחילו להתפשר עם הלאומנות המקומית, וסיכויי הפרטיזנים היהודים יועבו בוודאי עד מאד. על אף ההחלטה ביער, ניסה קובנר לעורר התעניינות מצד הסובייטים בתכנית הצנחנים שלו. אולם הללו השיבו, ואולי במלוא הכנות, שהיהודים סבלו דים ואין להוסיף ולקצץ בשרידיהם, בפרט שכל פעולה מאחורי הקוויים הגרמניים בפרוסיה המזרחית כמוה כהתאבדות.

יחסו של הצבא הסובייטי – בראשות המרשל צ'רניאחובסקי, הוא עצמו היה מן הסתם יהודי – היה בדרך כלל ידידותי ליהודים. בזאת ניתן להסביר, לפחות במקצת, את הידידות הכנה, שהתפתחה בין קובנר ופרופסור רביילסקי, פסיכיאטר מפורסם ששירת במטהו של צ'רניאחובסקי. רביילסקי היה בולשביק ותיק ונאמן, אולם גם יהודי בעל לב חם. קובנר גילה לו את תכניותיו בדבר יציאתו מליטא, תוך איסוף יהודים אחרים בדרך. רביילסקי היה מזועזע – אל לו לקובנר לסכן את עצמו ואת חבריו בהרפתקה פזיזה, שתביא בהכרח לידי מאסר וסבל. ומלבד זאת, אין צורך בכך; בקרוב "כולנו עוד ניסע דרך אודסה", כי המדיניות הרוסית הרשמית כלפי הציונות עומדת להשתנות⁶. קובנר האזין, אך לא חזר בו.

חברי החוג הציוני שהלך והתרחב השתחררו מהצבא והחלו לתפוס עמדות חשובות במינהל. בעזרת רביילסקי נוסדו בית יתומים יהודי ומוזיאון יהודי. במוזיאון ניסו קובנר והמשורר היידי אברהם סוצקובר לאסוף את שרידיהן הפזורים של התעודות החשובות, שהיו מרוכזות במכון היהודי המדעי (ייווא) בוילנה. גם חומר חדש משנות השואה נוסף לאוסף והם קיוו להוציאו

עם האנשים מרוסיה. הקבוצה המקומית התרחבה בינתיים במידה ניכרת והוקם ועד מתאם - "קואורדינציה" – שלא היה אלא מהדורה חדשה של הארגון היהודי הלוחם בגיטו, אך בלי הקומוניסטים וחברי ה"בונד", המחנה הבלתי-ציוני הגדול של מעמד הפועלים היהודי במזרח אירופה, אשר נטה להצטרף אחרי המלחמה לקומוניסטים היהודיים בהתנגדות לעלייה ממזרח אירופה. ה"קואורדינציה" היתה מורכבת מחברי הנוער הציוני ובראשם ניסן רזניק, וחברי בית"ר חיים לזר ויצחק קובלסקי, מלבד קבוצתו של אבא קובנר עצמו, מהשומר הצעיר. אגב הכנה לנדידה באו לוילנה ניצולים מקובנו ומשאבלי, ומשלחות שוגרו לערים אחרות באזור; ויטקה קמפנר זלדה טרָגָר, למשל, נשלחו לגרודנו וביאליסטוק.

באותה תקופה החלו להגיע ידיעות מיהודים באזורים הפנימיים של רוסיה, אנשים שהוגלו על ידי הסובייטים למחנות עבודה עוד לפני הפלישה הגרמנית בגלל קשר עם חוגים ציוניים או עם המעמד הבינוני, חיילי הצבא האדום אשר שמע קיומו של ועד יהודי בוילנה הגיע לאוזניהם, ובעיקר – יהודים מרוסיה האסיינית. מאות אלפי פליטים יהודים, הן מפולין והן מרוסיה, התקבצו במשך המלחמה באזור זה, בפרט בטאשקנט ובסביבותיה, וביניהם קבוצת השומר הצעיר, שכוונה לשם בתוקף החלטה שקיבלה הנהגתו עם פלישת הגרמנים לברית המועצות. אחרים לא רצו, בעצם, אלא להימצא במקום חם, שבו בעיות המזון חמורות פחות מאשר במקומות אחרים, ואף ידעו שיפגשו בו עוד יהודים. קובנר סבר, שיש לנסות וליצור מגע עם כל המרכזים הללו. הדברים עטו גוון דרמטי משנתקבלה גלויה, כתובה על קליפת עץ, ממחנה עבודה מרוחק במארי שבצפון רוסיה – מישהו שמע על וילנה וביקש לדעת אם יש סיכויים להגיע לשם.

לפני שיגור אנשים למקומות כמו מרכז אסיה, חייב היה קובנר להחליט מה יעשה בחיילים היהודים שבצבא האדום, בעיקר ביהודים ששירתו בדיביזיה הליטאית ורצונם עז להצטרף למיבצעו. קובנר הזהירם במפורש מכל ניסיון לפרוש מן הצבא לפני תום המלחמה. עמדתו היתה שלא יאחרו את המועד אם יצטרפו אל היוצאים לאחר שתסתיים המלחמה והגרמנים יובסו. לעת-עתה הקיפו תכניותיו רק אנשים ששחררו מהצבא האדום – וקשישים ונשים, כמובן; כל היתר, כך סבר, חייבים ללחום.

עוד מכשול שהיה צורך להתגבר עליו לפני שיוכלו תכניותיו להתממש היה – הדכאון והיאוש שבהם היו שריונים הניצולים, מכל מקום רבים מהם. כמו ברובנו, היו גם בוילנה ניצולים שביקשו פורקן

לרגשותיהם בהוללות ובשכרות, או בחזרה מהירה לאורח חיים תקינים כביכול – עסקי שוק-שחור והברחה. המוות שהקיפם כשפקדו את בתיהם הישנים ואת הרחובות הזכורים להם כהומים מיהודים – חבריהם-הם, קרוביהם ומכריהם – יצר מציאות, שאליה לא יכלו להסתגל בנקל. כפי שאמר אחד מהם⁷: "מי ישחררנו מן המועקה שבלב ומאוירת השכול והיתמות הניבטת מכל פינת רחוב והזעקת מכל שעל אדמה? מסביב תרועת תהילה לנצחונות הרודפים זה-את-זה, חדוות התחדשות ותחייה, ואנו – בורחים מעצמנו. וכי יתכן לאכול מזבחי מתים?...משנודע לנו שקובנה שוחררה, דהרנו אליה כמוכי-טירוף. כל אחד ניגש לביתו בדחילו ורחימו. אנו הולכים לביתנו במילדוס⁷. ערימות אפר ולבנים שרופות – זהו מה שנשאר מן הבית. שלט מצופה אמייל ועליו מספר '7' מבהיק בלובנו כאילו בא לתבוע את עלבוננו של הבית הזה". היתה זו מציאות של בתי קברות וזכרונות מרים, שהניעה את הניצולים לעזוב את מקומותיהם⁸.

"עם ערב מתאספים אנו בדירה ארעית, חברים בודדים שנותרו מהתנועה הליטאית – מהם פרטיזנים ששבו מהיערות ואחרים שניצלו בנס. הם שומעים מפי על מטרת בואי, על ההחלטה לרכז את שרידי התנועה בוילנה, על ארגון הבריחה לאלתר. מתוך ריגשת-לב הם מקשיבים להוראות לנטוש את עירם, אליה הגיעו זה עתה, ולצאת שוב לדרך, לדרך שאולי תביא אותם לחוף המובטח. איש אינו מקשה, אינו שואל לסכנות. דומה שהכל רק ציפו למילה, למגע, להוראה לקום וללכת. איזו תחושת גורל משותף ואחוזה גדולה אפפה אותנו בתוך בית זר זה, בתוך העיר הגדולה והנכרית, בתוך היתמות הגדולה מסביב". כך היתה קובנו, וכך היו כל שאר המקומות שאליהם שיגר אבא קובנר את שליחיו.

העובדה, שקהילות, משפחות וחברים נעלמו, לא היתה הגורם היחיד לעזיבה⁹. "בעיירה אישישוק שבמחוז וילנה נרצחו אמש חמישה יהודים, מהבודדים שניצלו. גוויות הנרצחים הועברו לוילנה. בכיסי בגדיהם נמצאו כתובות בפולנית: Taki los spotka wszystkich pozostaych Zydow (כך יהיה גורלם של כל היהודים שנשארו בחיים). שלטונות המדינה מציעים לרכז את כל היהודים בוילנה, כי אין בכוחם להגן עליהם בעיירות ובכפרים מפני כנופיות של פולנים וליטאים לאומניים". האנטישמיות כאילו התגברה אחרי השחרור. הזרע שזרעו הנאצים נקלט בקרקע פורה, כי הנאצים לימדו לאומנים רבים כמה פשוט להיפטר מהיהודים. ברור למדי, שהאנטישמיות היתה אחת הסיבות לכך, שאנשים הסתכנו בבריחה מברית המועצות.

אפילו בקרב היהודים שנכנסו לשירות המינהל הסובייטי בימים הראשונים לשחרור נמצאו במהרה כאלה, שהגיעו למסקנה, ששגו בהחלטתם. בדרך כלל לא רחשו אמון לסובייטים, עוד מתקופת היערות, שבה היה היחס ליהודים במקרים רבים יחס של אי-אהדה, ובמקרים מסויימים אף של שנאה רצחנית. עכשיו התברר יותר ויותר: ככל שהמשטר יחזק את שליטתו במדינה, כן יחמיר דיכוייה של כל התארגנות ציבורית יהודית. אך קובנר הקפיד מאד, שאנשים אשר מצאו משרות במינהל לא יפרשו מעמדותיהם. היו בהם שמפני חופש התנועה היחסי שלהם הביאו תועלת רבה כמקשרים; אחרים, ובפרט אלה שכיחנו במנגנון המשטרה החשאית, חשובים היו בזכות יכולתם להשיג "ניירות"¹⁰.

לאחר שביקרו פעמים אחדות בכל הישובים שבסביבת וילנה והקימו את המערך הארגוני, שוגרו שליחים לבדוק בחשאי את הדרכים לרומניה. ושוב, אף כי בוילנה לא ידעו דבר על קבוצת רובנו ופעולותיה, הגיעו גם לשם שמועות על בוקרשט והארצישראלים אשר בה. אנשים בודדים נשלחו דרך

מינסק וקייב אל הגבול הרומני, אך הנסיון העיקרי נעשה דרך לידה, בארנוביץ', רובנו, לבוב וצ'רנוביץ. שני השליחים היו רוז'קה קורצ'ק ודוקטור שמואל אמרנט, מורה בעל נסיון, שהצטרף אל הפרטיזנים ונלחם עמם עד יום השחרור. השניים יצאו את וילנה ב-6 בנובמבר, כנראה, והגיעו ללידה למחרת היום, הוא יום המהפכה. ברובנו גילו את האחים לידובסקי וחבריהם, ואף כי הדו"חות מצ'רנוביץ לא היו מעודדים ביותר, החליטו להמשיך דרכם בלוויית אברהם לידובסקי, שעתידי היה להצטרף אל רוז'קה בנסיון לחצות את הגבול לרומניה. ואילו אמרנט עמד לחזור, בהתאם להחלטה שנתקבלה בוילנה – ולדווח על פרטי הדרך. בכל מקום ריכוז גדול יותר הקימו נקודות-הארכה מנהלות בידי כמה ניצולים, למען העתידים לבוא בעקבותיהם. סמוך לסוף נובמבר הם הגיעו דרך סטניסלבוב וקולומייה לצ'רנוביץ¹¹.

התנועה באזורים שנהפכו עקב המלחמה לתלי-חרבות ושבהם שרצו האוקראינים של באנדרה, קשה היתה ביותר. גם הצורך בתעודות מזויפות של כתבי העתון היידי המוסקבאי "עמעס" הכביד מאד. על כך נוספה העובדה שבמרכזים אלה של חיים יהודיים לשעבר, אשר אותם הכירו אמרנט ורוז'קה היטב, שרדו רק מתי-מעט יהודים¹². בלוניץ "פגשנו רק יהודיה אחת, היא היתה הניצולה היחידה מכל הקהילה. היא היתה אלמנתו של רופא מקומי, אך היתה בלתי-שפויה, ולא יכולנו להציל מפיה סיפור שלם, רק קטעים מבולבלים". בצ'רנוביץ התגוררו בביתו של רב מקומי, מאיר כהנא, ציוני נלהב, שהפגיש אותם עם קבוצת הצעירים שעסקו בפועל ממש בהברחת אנשים אל מעבר לגבול. הודות למגע שיצרו שם עם חברי תנועות הנוער, יכלו רוז'קה ואברהם לידובסקי לנסות ולחצות את הגבול. על אף כמה תקלות הביאום מורי הדרך האוקראינים לשטח רומני, והם הגיעו לבוקרשט ביום האחרון לנובמבר או ב-1 בדצמבר.

השליחים בבוקרשט היו עסוקים בהכנת עלייתם הליגלית של כאלף אנשים בספינה "טאורוס". רוז'קה לא שהתה בבוקרשט אלא יומיים. השליח יצחק בן-אפרים (מנו) הציע לה לעלות ארצה וקבע לה פגישה עם משה אגמי, רכז השליחים. הפגישה עמדה להתקיים ביום המחרת בתחנת הרכבת שממנה עמדו להסיע את העולים. בתחנה, באווירת פעילות קדחתנית של אנשים הנוטשים בכאב את בתיהם, אמר לה אגמי, שבעלייתה לארץ ישראל בלי להמתין לחבריה מוילנה תמלא תפקיד חשוב, כי עליה לספר להנהגה שם את כל הידוע לה על הגיטו והפרטיזנים, על המרי והנדידה החדשה לעבר החופים. חבריה הוילנאים, הוסיף, יוכלו להמשיך בלעדיה, ואילו בארץ אין איש יודע בבירור מה קרה בפולין המזרחית ובליטא, ומה המצב שם עכשיו. רוז'קה עלתה לאניה בהציגה תעודותיה של אישה ששינתה את דעתה ברגע האחרון, ואברהם לידובסקי השתמש באמצעים דומים והצטרף אליה. הם הגיעו לחיפה ב-12 בדצמבר 1944.

דוקטור אמרנט חזר לוילנה בסוף נובמבר, משוכנע שפעל לפתיחת הדרך לרומניה. כשנתקבלה ההחלטה להתחיל במשלוח קבוצות לצ'רנוביץ, היה שוב אמרנט האיש שנסע ראשון, הפעם בלוויית אישתו. לרובנו הגיעו ב-11 בדצמבר, ובאמצע החודש – לצ'רנוביץ¹³. בעקבותיהם באו הקבוצות המאורגנות הראשונות, שיצאו את וילנה אחריהם. במפתיע נפלו למלכודת.

אמרנט הכיר בדרך-מקרה רופא מצ'רנוביץ, אשר לו גילה הרב כהנא את תוכניותיו. כפי שנתברר אחר כך, היה האיש סוכן של המשטרה החשאית הסובייטית, ה-נ.ק.וו.ד. מינויו לרופא קבוצת הצעירים שאירגנה את השיירות, אשר פניהן מועדות אל הגבול, נתן לו את האפשרות לדווח ל-נ.ק.וו.ד. כן תפסו המשמרות הסובייטיים שיירה שחצתה את הגבול בעזרת כמה אוקראינים אנטי-סובייטיים; לא

נתברר אם קבוצה זאת היתה שייכת לארגון צ'רנוביץ, או שהיו אלה אנשים שהתארגנו בכוחות עצמם. מכל-מקום, אחדים מהיהודים שנתפסו שם הובילו את החוקרים אל אחת הדירות שבה התגוררו כמה בחורים מן האחראים בדרך כלל לחציות הגבול. אלה נאסרו, אך רובם הצליחו להימלט בשעה שהובלו דרך רחובות העיר. ואז גילתה ה-נ.ק.וו.ד., בסיוע הרופא הסוכן, דירה אחרת ובה עוד צעירים ציונים. אמרנט, שהגיע בעיצומן של התרחשויות אלה, שגה שגיאה פטלית בנסותו "לאחוז את השור בקרניו". הוא ניגש אל הרופא ושאל אותו בפירוש אם הוא בוגד. אחר כך ניסה לצאת את העיר, אך נאסר באחד הפרברים. למרבה המזל עלה בידו לשלוח מברק לנקודת האיסוף בלבוב, וקבוצות נוספות שיצאו מוילנה עוכבו ונצטוו להמתין להוראות חדשות.

בסופו של דבר הועמדו אחד-עשר גברים ונשים לדין בצ'רנוביץ, ביניהם גם דוקטור אמרנט והרב כהנא. אין בכוונתנו לגולל כאן את פרשת המשפט; די אם נציין, שכאשר הוא נערך, במאי 1945, הואשמו העצירים בהשתייכות לשומר הצעיר (רובם לא היו חברים בו) ול"קואורדינציה" (אמרנט לבדו ידע, כי הועד המתאם בוילנה הוא שכונה בשם זה), ובנסיון להוציא יהודים מברית המועצות – מעשה שאמנם עשו. כל זה הוגדר בנשימה אחת כפעילות אנטי-מהפכנית כביכול. נראה, שאמרנט הגן על השקפתו הציונית והודה רק ברצונו לצאת את ברית המועצות בגלל אי-יציבות המצב הפוליטי. למרבה ההפתעה זוכה, אך לא שוחרר, ובמשפט שני, שנערך באביב 1946 ובו הואשם באותה הברחת גבולין, נידון לעשר שנות מאסר. ננקטו תחבולות שונות, כספיות ואחרות, והנאשמים שוחררו בספטמבר 1946, כשנתיים אחרי מאסרם.

המאסרים בצ'רנוביץ חייבו לשנות מיד את הכוונת האנשים. לאחר קבלת מברקו האחרון של אמרנט כוונת הקבוצות, שנעו לעבר צ'רנוביץ, לעומקה של פולין והחלו להתקבץ בלובלין. לובלין שוחררה ב-23 ביולי 1944, וה- PKWN – הועד הפולני לשחרור לאומי, הממשלה השמאלית של פולין לעתיד-לבוא – קבע את מושבו שם. אחד מחברי הועד הזה היה דוקטור אמיל זומרשטיין, מדינאי ציוני ותיק ממפלגת הציונים הכלליים, מחבל גאליציה. בשנת 1939

נאסר על ידי הסובייטים, בילה כשנתיים בכלא ואחר כך נלקח מבית הסוהר ישר למשרת האחראי לשיקום במימשל השמאלי החדש. למעשה, היה נציג היהודים בועד, ועד-מהרה נפוצו שמועות שיצר מגע עם המערב. ואפילו עם ירושלים. ואכן, היתה מידה של אמת בכך:

ב-24 באוגוסט 1944 נתקבל בירושלים מברק חתום על ידי זומרשטיין¹⁵, ולאחר מכן הושג קשר בלתי-סודי בינו לבין ועד ההצלה שליד הסוכנות היהודית. הוא קיבל סיוע מירושלים ומה"ג'וינט" (American Jewish Joint Distribution Committee – הסוכנות היהודית המרכזית לסיוע ולשיקום בארצות הברית), בצורת חבילות, מכתבים וכסף שנשלחו אליו.

בסתיו שלחה קבוצת רובנו את "פאשה" רייכמן ואת אליעזר לידובסקי ללובלין, כדי לקשור קשר עם זומרשטיין. הפגישה היתה מאכזבת מאד: יהודי זקן, מפוחד ורועד, ביקש מלידובסקי לא לערב אותו בשום דבר העלול להחזירו לכלא, שממנו יצא לפני זמן כה קצר¹⁶. נסיונות מאוחרים יותר למשוך את זומרשטיין לקשר כלשהו עם ה"בריה" נכשלו אף הם. בתחילת 1945 נערכה עוד פגישה בינו לבין נציגי ה"בריה", ואחד מהם, ישראל גלזר,

סיפר¹⁷: "ישב יהודי יפה עם זקן, עשה רושם של פאטריארך כזה, והוא אמר בפולנית: 'ילדים, מה אתם רוצים מחיי. אני יודע אם אני יוצא בדלת הזאת ואם אני אכנס בחזרה?... אל לנו לדבר... אולי

הקירות שומעים. איזה קשרים בראשכם? מי נתן קשרים? אני אשמח אם תתנו לי איזה קשרים'. ממש אדם שבור. הוא פחד ורעד".

קבוצות רוננו ווילנה רובן ככולן באו ללובלין בדצמבר 1944. קובנר יצא את וילנה במפתיע, מאחר שהזזה שהוא עומד להיאסר, עקב הלשנה לפני ה-נ.ק.וו.ד. במשפט צ'רנוביץ הוזכר שמו בהבלטה רבה, אך מזלו שיחק לו והוא הצליח להסתלק לפני שיד השלטונות השיגתו. בפולין היה בטוח יותר, בכל אופן כך הניח. ויטקה קמפנר, יד-ימינו ואשתו לעתיד, יצאה בדרך האויר (!) בתחילת ינואר, חודש ימים אחריו. בערך באותו זמן הגיעה ללובלין הקבוצה הראשונה של השבים ממרכז אסיה.

בין השליחים של קובנר היתה נערה בשם צשיה רזנברג. תפקידה היה למצוא חברי השומר הצעיר, שעברו למרכז אסיה בראשית המלחמה, ולנסות להביאם לוילנה. לא היו בידיה כל כתובות, אלא רק שמותיהם של שני אנשים בלבד, מרדכי רזמן ושלמה קלס. את רזמן הכירה מהימים שבהם היתה חברת התנועה בוילנה, אך קלס לא היה מוכר לה. תעודות המסע המזוייפות שלה העידו שהיא כתבת העתון היידי המוסקבאי "אייניקייט" (אחדות), המחפשת אותיות דפוס יידיות שהועברו, כפי שנמסר, לטשקנט, ובמדי הצבא האדום ניסתה להגיע למוסקבה. זכר נסיעה אחרת חי היה בלבה. בזמן המלחמה ניסה קובנר להגניב למוסקבה ידיעות על גורל יהודי וילנה. צשיה, זהובת השיער וכחולת העיניים, ניסתה להגיע עם חברתה לקווים הרוסיים ולספר את סיפורה לפיקוד הסובייטי הגבוה. מתראות כגרמניות הגיעו הבנות עד כמחצית הדרך לחזית, ושם נעצרו ונחקרו על ידי הנאצים. בדרך נס נמלטה צשיה וחזרה לוילנה – ועכשיו מצאה את עצמה חוזרת באותה הדרך אחרי המלחמה. היא נסעה ברכב צבאי, מוגנת בחלק מדרכה על ידי חיילים פשוטים, שהבינו כי בניירותיה משהו אינו כשורה, והגיעה לבסוף למוסקבה. בתחנת הרכבת של קאזאן ביקשה לקבל, בתוקף ניירותיה, כרטיס לטשקנט. הפקיד שחשדו נייעור ביקש ממנה לחזור כבור שעה. ומששבה, נתבקשה להשאיר את ניירותיה ולחזור שנית. היא הבינה, שאם תשוב עוד, סופה מאסר. היא מצאה עצמה בלב מוסקבה, בתחנת רכבת הומה אלפי חיילים, בחורף האחרון למלחמה, ללא ניירות וללא חבר, שאליו תוכל לפנות בבקשת עזרה. כסף היה לה, אך דווקא הכסף עשוי היה להיות חרב-פיפיות אילו נתפסה. דלות ידיעותיה בלשון הרוסית לא היה בה כדי לחזק את בטחונה העצמי.

נפנה עכשיו אל קבוצה אחרת, אל האנשים שאותם יצאה צשיה לחפש. בין מאות אלפי פליטים יהודים במרכז אסיה היו באמת כשלוש מאות או ארבע מאות חלוצים צעירים, רובם חברי השומר הצעיר, וקומץ חברי "דרור". הם הקימו גוף בלתי-חוקי, שהיה יעיל מאד ומאורגן בתבונה. הם באו לטשקנט, כי זו שוכנת בגבול אירן ואפגניסטן, ולכן הצטיירה בדמיונם כ"שכנתה הקרובה" של ארץ ישראל. אך במהרה התברר להם שבדרך זו אין כל אפשרות לצאת את ברית המועצות, ולכן ניסו להצטרף לצבא הפולני שהתארגן ברוסיה בשנים 1941-1942 והועבר אל המזרח התיכון, כדי לסייע בידי הצבא הבריטי. מסיבות שונות, בעיקר מפני מכשולים טכניים ומזל ביש, פשוטו כמשמעו, הצליחו רק מעטים מאד להצטרף אל הפולנים. "התנועה במרחקים", כפי שכינו את עצמם, התארגנה עכשיו על פי עקרונות של עזרה הדדית, עבודה יצרנית (כדי להימנע מהתפרנסות על השוק השחור), והמגמה לצאת את רוסיה בהקדם ככל האפשר. לבסוף נאסרו כמה חברים מרכזיים, ולאחר ששוחרר אחד מהם נייעורה הסכנה, שהמשטרה תגלה את חברי הקבוצה מאחורי המסווה של שמות וכתובות מזוייפים. בסתיו 1944 החמיר המצב ביותר, והוחלט שהגיעה השעה לחזור לפולין.

דרך-לובלין נראתה קלה ביותר לעלייה ארצה. גלויה שנתקבלה מהארץ אף הכילה הוראה מפורשת לעבור ללובלין. בעתון היידי "אייניקייט" התפרסם גם מאמר, שבו סיפר איליה ארנבורג על פגישתו עם פרטיזנים יהודים בוילנה, בלוויית תצלום של המאורע. מכאן התברר שיהודים – פרטיזנים – נשארו בחיים בוילנה, אף כי העובדה שאבא קובנר היה מפקדם לא היתה עדיין ידועה להם¹⁸.

עכשיו החלו להחיש את ההכנות. בשוחד הושגו מקומות לחברי הקבוצה ביחידות שהצטרפו לצבא הפולני השמאלי (הפולנים לא קיבלו יהודים לכוחות אלה ב-1944, מחשש שמא תזוהה האוכלוסיה הפולנית המשוחררת את הקומוניזם עם היהודים). ראשון הגיע ללובלין בסתיו 1944 רפאל פלדמן. שלושת האנשים הבאים הגיעו, כנראה, ללובלין בראשית דצמבר.

הקבוצה הבאה, שמנתה חמישה אנשים וכללה את שלמה קלס ומרדכי רוזמן, הגיעה למוסקבה, כנראה, סמוך לסוף דצמבר. הם נמנו עם משלוח של עשרים ושלושה "פולנים"

(בזמן הנסיעה התברר שכולם היו יהודים הנוסעים בהסוואת ניירות של לא-יהודים), שהסתדרו עכשיו בבית הנתיבות של קאזאן כדי להמתין לרכבת שלהם; המתנה שהיתה עשויה להימשך ימים אחדים. המשמר שליווה אותם, שני קצינים סובייטים, ניצל בינתיים את הזמן לעסקים נושאי-רווחים. אלפי חיילים התרוצצו בתחנה הגדולה ורבים מהם בילו את לילותיהם בחדר ההמתנה המחומם, בעוד מוסקבה קופאת תחת מעטה השלג המלבין. העובדה, שה-נ.ק.וו.ד. חיפש בכל הארץ שלושה מבין חמשת הציונים שבקבוצה, לא הקלה על מצבם. שלמה קלס הבחין בהמון שבתחנה בחיילת צעירה ויפה. התעניינותם היתה תחילה התעניינות-גברים גרידא. אך במהרה נהפכה בעיניהם הבחורה ל"חשודה" כאחת מהם. בשעה שעקבו אחריה, היטו אוזן לשיחה שניהלה עם פקיד שסירב לתת לה כרטיס. הרוסית הגרועה שבפיה הסגירתה, אך כל נסיון ליצור מגע עמה נתקל בשתיקה מוחלטת. לבסוף ניסו מזלם ביידיש, ואז גילתה להם שהיא באה מוילנה ומכירה את אבא קובנר. אחר כך הודתה כי הוא האיש אשר שלח אותה. הבחורה היתה עלולה, כמובן, להיות שליחת נ.ק.וו.ד., אך משסיפרה שהיא מחפשת את קלס ואת רוזמן, פג חשדם. היא לא האמינה שהיא מדברת בפועל-ממש עם קלס עצמו, ולתומה ביקשה שיראה לה את ניירותיו. שניים מן הבחורים הביאו אותה אל רוזמן. משנפגשו, הכירו זה את זה ומיד נפלו כל המחיצות. היא עלתה לרכבת החוזרת לפולין כ"קרובתו" של אחד החיילים. ברכבת סיפרה להם את פרשת הגיטו והטבח, המרד והפרטיזנים, ונתנה להם את ספרונו של אבא קובנר "פלאמען אין אַש" ("להבות באפר"). שעות בכו כילדים. אחר כך סיפרו את סיפורם שלהם, ואז התגבשה תכנית: אבא קובנר היה רוצה, בלי-ספק, שיסעו ללובלין; כשיבואו לשם, יחליטו כיצד ימשיכו בדרכם.

פגישה מקרית זו במוסקבה לא היתה פגישה סתם. היתה זו פגישה של שני זרמים – תנועת הנוער הציונית, שנדחקה לקצווי רוסיה-רבתי, ושרידי הלוחמים של יהדות פולין וליטא. את שניהם הניעה התשוקה לעלות לארץ ישראל ולהניח יסודות חדשים לקיומם האישי והלאומי. רק עצם הפגישה היה מקרי; ואילו הדחף למצוא אלה את אלה, השאיפה המשותפת לאותה מטרה, ולבסוף, הנכונות המתמיהה להסתכן בכלא ובגלות סיביר ובלבד שלא יטשו חברים מאחריהם, הרגשה זו של אחריות הדדית – כל זה לא היה מקרי כלל וכלל. היתה זו אחת התוצאות, ולמעשה מסקנה הגיונית של שנות חינוך, סבל ומאבק.

בתחילת ינואר 1945 הסתמנו ניצנים ראשונים של חיים יהודיים מאורגנים בלובלין – אם אמנם יאה להם השם "חיים". הועד היהודי המרכזי, שהוקם על ידי המשטר החדש, פתח מטבח ציבורי ובית

מחסה - "בית-פרץ". יהודים הגיעו ללובלין מכל האזור המזרחי המשוחרר של פולין: ממקומות מחבוא, מיחידות פרטיזנים וממחנות העבודה ששוחררו באזור, ועתה גם מוילנה, רובנו ואסיה המרכזית. דפוסים של חיים ציבוריים מלפני המלחמה התחילו קמים לתחייה – כרוחות רפאים. בקרב האוכלוסיה בת שלושה מיליון ושלוש מאות אלף של שנת 1939 היתה מיוצגת קשת רחבה של מוסדות פוליטיים, מפלגות וכו'. עכשיו, בינואר 1945, היו בפולין המזרחית המשוחררת בסך הכל שבעת אלפים יהודים. בדרך כלל היה היהודי כאן שריד יחיד ממשפחה, או, לעתים קרובות מאד, אחד מעיר או מקהילה שלמה – וכולם אנשים נטולי-אשליות ומרי-נפש. באווירה הקודרת של חלוקת המרק ב"בית פרץ" נעשה נסיון "לבחור" ועדות ולמנות "נציגים" של מפלגות, כנהוג לפני המלחמה. אולם אותם התנאים לא שררו עוד, המפלגה ומצעהן היו עתה לאפר זרוי על פני אדמת פולין כולה. מאחורי הנציגים לא עמדו אלא רוחות רפאים, ובעיני רבים לא היתה כל שגרת הפעילות אלא משחק צלליות על גבול האפור של החדלון.

הועד היהודי המרכזי קם ביוזמה קומוניסטית. אין כוונת הדברים לקבוע כי לפפ"ר (מפלגת הפועלים הפולנית – המפלגה הקומוניסטית) היתה השפעה של ממש בקרב היהודים הניצולים. הממשל החדש הוא שכפה על היהודים את האנשים, שייצגו את פפ"ר ואת ה"בונד", שעמו קיים הפפ"ר קשרים הדוקים. אולם הועד פעל מתחילת קיומו פעולה מועילה בספקו מעין שירות סוציאלי בעזרת הקרנות המוגבלות שאותן יכלה הממשלה החדשה להפריש. כן ייחסה הממשלה חשיבות לועד וליושב הראש שלו, זומרשטיין, בזכות תרומתם לחזות הנאה, שביקש המשטר החדש להציג לפני מעצמות המערב, שבתמיכתן מעוניין היה עתה מאד. והוא הדין אף בחיי הדת. הרב כהנא מלבוב נתמנה רב צבאי ראשי, ובאורח בלתי-רשמי: מתאם ענייני הדת של הקהילה היהודית.

הועד המרכזי עבר שלבי התארגנות שונים, ולבסוף הושג פאריטט בין ציונים ושאינם-ציונים, עם זומרשטיין כיושב ראש. היה זה הישג לא מבוטל, אם נביא בחשבון את עליונות הפפ"ר; עם זאת לא ייצג הועד למעשה את הציבור היהודי, כי רק חלק קטן תמך במחצית הקומוניסטית-בונדיסטית של הועד, וראיה לכך – ה"ברחה". סיסמת פפ"ר היתה: על היהודים לתת יד לשיקום הסוציאליסטי של פולין המתקדמת ושוחרת השלום. סיסמה זו היתה בלי ספק בעלת כוח משיכה לגבי יהודים בפולין שלפני המלחמה. אולם נכונות זו נעלמה ואבדה יחד עם האוכלוסיה היהודית עצמה, וזאת, לא במידה מועטה הודות לפולנים רבים, לרבות חוגים בקרב המחותרת הפולנית הימנית. רק השמאל הפולני, שנודע בשם "משמר העם" או "צבא העם", הוא לבדו תמך בדרך כלל בעת המלחמה כמיטב יכולתו המוגבלת בלוחמי הגיטו היהודי. לאחר המלחמה ביקש המשטר החדש להמשיך במסורת המאבק נגד האנטישמיות, אך הוא עצמו חלש היה וקיים בדוחק את שיווי המשקל העדין, הנשען על הכידונים הסובייטיים, בקרב אוכלוסיה אנטי-סובייטית ואנטישמית.

ב-17 בינואר 1945 החל שחרורה של ורשה. ללובלין הגיעו השרידים האחרונים של הנהגת מרד גיטו ורשה – כמו יצחק צוקרמן, סגן מפקד ההתקוממות, איש גבה-קומה ומשופם, צביה לובטקין, ממנהיגי המרד ואשתו של צוקרמן, וסטפאן גראייק, איש פועלי-ציון, אף הוא מהנהגת שרידי הלוחמים. הם הצטרפו עתה אל השאר, אל קובנר, לידובסקי וקלס. המפגש הפך לסימפוזיון, שנמשך ימים ולילות. בנוסף למסירת ידיעות ועובדות, נערך דיון בעל אופי אידיאולוגי. בשאלה העיקרית – שאלת העליה – שררה תמימות דעים. צדקת הרעיון הציוני הוכחה הוכחה מוחצת על ידי השואה, ומרידות הגיטו הנודעות ביותר הונהגו והודרכו על ידי אנשים שמניעיהם אחוזים ודבוקים היו באידיאולוגיה הציונית.

מדוע, שאל צוקרמן, היה רצח המוני של יהודים בגדר האפשר? "כי אנו עם מקולל, הישן כאשר עליו לעבוד, עובד כאשר עליו להילחם, ונטועה בו תחושה רופפת לעומת זו הטבועה עמוק בדמו של כל ילד לא-יהודי: הזיקה אל כברת-ארץ קטנה אשר לה הוא קורא שלו". מי לחם בגיטו ורשה? מבין עשרים ושתיים הקבוצות הלוחמות, אמר צוקרמן, היתה קבוצה אחת של הנוער הציוני; ומבין עשרים ואחת הנותרות, כולן בעלות נטיות שמאליות, היו שמונה קבוצות שאינן ציוניות. כל השאר היו אנשי תנועות נוער ציוניות-שמאליות¹⁹. לשון אחרת: "האם עמדה תנועתנו במבחן? עמדה! האם היה החינוך חינוך נכון? היה נכון. תשעים אחוזים מהפועלים והנוער נפלו וארץ ישראל למראשותיהם – ארץ ישראל של עין-חרוד ומשמר העמק".

מעבר לנקודות אלו היו הדעות חלוקות בלובלין. היש ליטול חלק בהקמת ועדות וכל שאר הכלים של חיי קהילה מאורגנים? קובנר ורבים מחבריו הפרטיזנים ראו בפעולות העסקניות של ביורוקרטים קטנים ומרבי המולה כעין חילול זכר המתים, בזיון לקחי העבר. ובאמת, היתה, כנראה, בלובלין תקופה קצרה של יאוש עמוק, כאשר קובנר ואחרים חשבו ברצינות על איבוד עצמם לדעת. אך הם גברו על הלך-רוח זה ונפנו בכל מאודם אל שני רעיונות: נקם ובריחה. הם הגיעו למסקנה, שאין צידוק לחיים אלא אם יקחו נקם בעם הגרמני בצורה שתעמוד לדורות ותוכיח כי שופך דם יהודים לא יינקה. לא היה טעם בהריגתם של קצת נאצים ידועי-שם. נוכח יאושם הקודר של גברים ונשים, אשר ראו את קרוביהם נשחטים באכזריות, הטעם היחיד של נקם, הטעם היחיד לחיים עצמם, היה בהשמדה רבתי של גרמנים באותה דרך בה הם רצחו יהודים. העם הגרמני הוליד את הנאצים. מיליוני גרמנים ידעו על הנעשה. על כן חייבים מיליונים לתת את הדין, ודבר זה יושג על ידי שימוש ברעל. הועלו הצעות שונות, ואף הותוו תכניות ביצוע. אולם את המעשה אין לעשות בלובלין. לצורך זה יש ללכת לגרמניה, והרי המלחמה עדיין לא נסתיימה.

והיה רעיון שני, שבהגשמתו כבר הוחל: לפנות אנשים מן המזרח ולהביאם אל החופים, לעבר ארץ ישראל. שניים אלה – נקם ובריחה – שלובים ואחוזים היו. על הנקמה אי אפשר היה לדבר בגלוי, אפילו לא בין יהודים. הקבוצה הקטנה של מנהיגי הפרטיזנים מן היערות, שביקשה לנקום, נאלצה להסוות את פעילותה. היא בחרה במסווה של ה"בריחה". אנשים אלה ראו ב"בריחה" מטרה ויעד, אך השתמשו בה גם כדי להתקרב לגבולות גרמניה, משם יעלו ארצה לאחר ששליחות הנקם תעלה בידם ואם וכאשר ייצאו ממנה בשלום.

ה"בריחה" היתה מטרה משותפת לכולם בלובלין. מה שאין כן הנקמה. כאן נקבעו העמדות ללא קשר אל השתייכות מפלגתית או אידיאולוגית. בקובנר תמכו הפרטיזנים חברי תנועתו-שלו, השומר הצעיר, וכן חברי בית"ר הימני והנוער הציוני הליברלי, וכן גם פרטיזנים צעירים, שלא היתה להם זיקה לשום זרם. ואילו עם מתנגדיו של קובנר נמנו ה"אסיאנים" – כפי

שהתחילו לקרוא להם במשך הזמן: חברי השומר הצעיר ו"דרור", שאחר הפגישה עם צשיה רוזנברג במוסקבה התחילו חוזרים ממרכז אסיה²⁰.

משהגיעו הקבוצות הראשונות ללובלין, נעשה נסיון רב-סיכון להכין את יציאת שאר חברי הקבוצה ממרכז אסיה. רפאל פלדמן, שהגיע ראשון מטשקנט ללובלין, חזר לשם ובידו הוראות בכתב אל קבוצתו, קבוצת השומר הצעיר: עליהם לנסות להגיע לפולין בכל מחיר! בעקבותיו יצאו אחרים, וכך בין ינואר לאפריל הגיעו כשלוש מאות עד ארבע מאות "אסיאנים" ללובלין והצטרפו ל"בריחה".

בקרב צעירים אלה היה ליכוד רב יותר מאשר בקרב הפרטיזנים. נאמנותם לתנועה ודבקותם איש ברעהו עמדה במבחן הפעולה הבלתי-ליגלית בברית המועצות. בשבם לפולין ידעו בבירור, כי מטרתם היא עליה לארץ והצטרפות לקיבוץ.

באותה תקופה, בארץ, התנגדה תנועתם – תנועת השומר הצעיר – לרעיון של מדינה יהודית בארץ ישראל מחולקת ודגלה בהסכם פדרטיבי עם הערבים. כן נקט השומר הצעיר עמדה פרו-סובייטית. ה"אסיאנים" צירפו נאמנות עמוקה לתנועתם עם הסתייגות גמורה משני יסודות פוליטיים אלה: הם התנערו מכל תקווה לגבי ברית המועצות והביעו תמיכה נלהבת ברעיון של מדינה יהודית. משנפגשו בלובלין עם אבא קובנר, ראו בו גיבור, אחד משלהם, אדם שנכספו לראות בו את מנהיגם. הוא הסכים עמם בשאלות הפוליטיות, אולם במשך הזמן גבהה, כנראה, מחיצה ביניהם. קובנר החל לעטות מיסתורין, להמתיק סוד בדבר משימות נוספות, לבד מן היציאה מפולין והעליה לארץ. אף על פי שהוסיפו להעריך את אישיותו רבת הרושם, הם לא הבינו – ואף לא רצו להבין – את תכניות הנקם שלו. את מניעיו לא ידעו, לא בתקופת לובלין ולא לאחריה. רצונו לזעזע את העולם היהודי עד היסוד בו, לשנות את השקפת העולם היהודית כך, שלקח השנים הללו יילמד ולא יישכח לנצח; הגיגיו כסופר הומני, משורר ומנהיג-גרילה שרעיונות מוות ונקם מילאו את ליבו – כל אלה נשגבו מבינתם. וכך אירע שהתרחקו ממנו, ברגשי כבוד וללא טינה, וביכרו להקים חוג נבדל ומוגדר. הם שמו את הדגש בתנועת הנוער, בחינוך ובלשון העברית – שלושת עמודי התווך, המקובלים על הנוער של התנועה הציונית מאז ומתמיד. קובנר לא התנגד לכך. למעשה, אף עשה בלב ולב כמה מחוות, כדי לסייע לחידוש ארגון של קבוצות מהנוער. אך עולם זה לא היה עולמו, עולם זה שייך היה לתקופה שלפני המבול, ושום דבר לא עשוי היה להחזירו מממלכת המוות.

המחלוקת היתה לא רק עם ה"אסיאנים". היה ויכוח גם בין קובנר וקבוצתו לבין שרידי הלוחמים מפולין, בראש וראשונה עם הקבוצה שהתרכזה סביב יצחק צוקרמן. ויכוח זה נסב על השאלה של עיתוי היציאה מפולין של קבוצות הנוער הלוחם. צוקרמן לא חלק על ההכרח לצאת את פולין; אולם הוא סבר שיהיה זה מעשה חסר אחריות לנטוש את יהדות פולין ההרוסה, שעוד אין כלל לדעת מה ייוותר בחיים, כשיסתיימו הקרבות. המנהיגות הציונית איננה – והנוער הלוחם הוא המנהיג החדש. אל-לו לברוח ולהציל את נפשו. עליו – על חלק ממנו לפחות – להישאר בפולין, ולהקים את המסגרות שבאמצעותן יעלו בסופו של דבר כל יהודי פולין ארצה, ולא רק קבוצת הלוחמים והנוער. צוקרמן ראה ברצונו של חבריו להסתלק מפולין, מהר ככל האפשר, מעין בריחה בלתי-מוסרית, אף כי מובנת מאד. לרעיונות הנקם התנגד ממילא. ואף ששיתף עצמו מתוך הסכמה מלאה בהכנת היציאה מפולין, דרש שיישארו בה קאדרים מספיקים על מנת שישמשו הנהגה לנשארים.

גם כאן לא היתה כל אחידות על פי קווים תנועתיים. היו מאנשי תנועתו של צוקרמן שיצאו את פולין עם קובנר, והיו אנשי תנועתו של קובנר שנשארו בה ועבדו יחד עם צוקרמן במסגרות ליגליות ובלתי-ליגליות, ובראשם ישראל גלזר (שקלאר), לימים שותפו של צוקרמן בייצוג התנועות החלוציות בועד המרכזי ליהודי פולין.

עניין אחד מוסכם היה על הכל בלובלין – יהיו המניעים אשר יהיו – היציאה מאירופה, הבריחה, חייבת להימשך! וכך נוסדה, כנראה בשבוע האחרון של ינואר 1945, "קואורדינציה" חדשה תחת זו הישנה של וילנה: ועדה שתפקידה להנחות את התנועה אל מחוץ לגבולות פולין. לא היתה כל מחלוקת שקובנר הוא המנהיג, אך הוא לא רצה לנהל את הבריחה בעצמו. "האסיאנים" שמחו ליטול משימה זו

עליהם. קובנר הוסיף להיות הדמות שמאחורי הקלעים ואיש לא הטיל ספק בסמכותו. אולם ההנהלה בפועל ניתנה בידי אדם מן הקבוצה "האסיאנית", בידי מרדכי רוזמן (שנפגש במוסקבה עם צשיה רוזנברג), גוץ בעל מרץ, בעל עיניים זריזות ובורקות. הכל הסכימו למינוי ובכך נסתיים הסימפוזיון של לובלין.

היה צריך לבדוק את הדרך לרומניה ולעשות את הדבר בסתר. הוחל בזה עוד לפני שנסתיימו הדיונים. בשבוע השלישי של ינואר שלח אבאבקובנר שלושה פרטיזנים צעירים דרומה, אל הרי הקרפטים ואל מעבר לגבול. בראשם עמד בחור מוילנה, בשם ולוולה רבינוביץ. הוא הוביל את חבריו דרך קרוסנו שבפולין להומנה שבסלובקיה, ומשם לחוסט שבקרפטורוס ולסיגט ולסטו-מרה שברומניה. בבוקרשט פגשו במשה אגמי, השליח המרכזי. ולוולה חזר ללובלין וסיפר, כי הדרך פתוחה²¹. הקבוצה הראשונה יצאה כנראה מיד לרומניה והיא שקבעה את הנתב הסופי ואת השיטות להגיע לשם. הם התחפשו כחוזרים ממחנות בפולין וממקומות שונים במערב, ההולכים "הביתה" לרומניה, או לעתים קרובות יותר – ליוון או לבולגריה (רומניה היתה קרובה מדי, והם לא ידעו רומנית). השלטונות הסובייטיים נתנו כנראה אמן במעשה זה של הסוואה, שנודע בכינויו "הבלוף היווני".

הקבוצות, שעשו דרכן לרומניה, התרכזו תחילה בלובלין. אולם עד-מהרה, בפברואר כנראה, הועבר מרכז ה"בריחה" לקראקוב. לובלין היתה מרכז הממשל, ואילו קראקוב, שבה היה פחות קשה לשמור על סודיות, נראתה עדיפה. מקראקוב הקים רוזמן מרכזי-מעבר בפולין עצמה, רג'שוב (ריישא) וטארנוב שבמזרח גליציה, אליהן נשלחו הקבוצות לאחר שתודרכו במרכז. התידרוך כלל סקירת הסכנות הצפויות, אזהרה חמורה מפני נשיאת כסף או מסמכים או שימוש בלשון רוסית, פולנית או יידיש. השפה היחידה שבה הותר לפליטים לדבר היתה עברית, שלמטרה זו הפכה לניב יוני, כביכול. אחר התדרוך עברו הקבוצות לקרוסנו או לסאנוק שעל הגבול.

קרוסנו, הסמוכה לגבול הפולני, היתה "הנקודה" הרצויה ביותר. שם חיכה לבאים, בראש צוותו הקטן, "בן" (משה מאירי), "אסיאני" נמוך קומה, שחור שיער ועליז, כדי לתת להם מקומות לינה וצרכי אוכל. משם המשיכו האנשים וחצו את הרי הקרפטים, אם ברכבת, או במשאית, או גם ברגל. המעבר הוסדר עם חיילים רוסים, שהתרשמו במידה מספקת מן החותמות המזוייפות של הצלב האדום, שהיו גדולות ואדומות, או שנקנו פשוטו כמשמעו בשוחד זעום, שנתערבו בו גם רגשי רחמים כנים²². את הניירות המזוייפים הכינו בקראקוב. עסקו בכך מומחים, "אסיאנים" אף הם, שמאמציהם לצאת מברית המועצות הקנו להם נסיון רב במלאכת הזיוף. התעודות העידו על הפליטים בלשונות הרבה, כי הללו יהודים יוונים, אשר שוחררו ממחנות גרמניים ופניהם לאתונה, לסלוניקי או ללאריסה.

חציית ההרים היתה חלקו הקשה ביותר של המסע. כנופיות באנדרה עדיין שוטטו ביירות ושום יהודי לא יכול היה לצפות לרחמיהם. כנגד זה שרר בסלובקיה בטחון יחסי. בעיירה הומנה היה בית חולים, שהוקם על ידי רופא יהודי-צ'כי ובו מצאו הבאים מחסה. עד מהרה נשלח לשם איש מבודפשט, חבר תנועת "דרור", ושמו צבי פריזנט. הוא דאג לכך, שהאנשים יקבלו קצת מזונות, ינוחו קמעה ויישלחו לטוקאי שבהונגריה. משם לעיר הגבול הרומנית אוראדיאה מארה והלאה ברכבת לבוקרשט.

לאחר שעבר לקראקוב, היה רוזמן אחראי לועדת ה"קואורדינציה", אשר ייצגה את התנועות והקבוצות השונות. תפקידה היה לקבוע כמה אנשים ייצאו בכל קבוצה ועל פי איזה "מפתח" יתקבלו חברי התנועות השונות לקבוצות היוצאות. היה זה תפקיד חשוב, משום שמספר האנשים, אשר ביקשו

לצאת, גדול היה מיכולת הקליטה של הקבוצות היוצאות, ובעיקר משום שהפרטיקולריזם החריף של התנועות השונות חייב תיאום ודרכי פשרה. הסידורים יום-יום והפיקוח על ביצוע הפעולות היו מתפקידו של המרכז. אולם לאט לאט נתגבש צוות קטן, שחילק עמו את העבודה: אחראי על הקופה ושניים או שלושה עוזרים. דרך המימון מחוכמת היתה: הפליטים הפקידו את כספם בידי אנשי ה"בריחה", כי לא היה זה מן החכמה לשאתו על גופם בעת חציית גבולות בלתי חוקית. בתמורה קיבלו האנשים פיסות ניירף כתובות עברית, ובבוקרשט נפדו הללו על ידי השליחים מן הארץ. תחילה התקבלו הכספים מועד ההצלה שלייד הסוכנות היהודית בירושלים, אשר אסף אותם בין יהודי הארץ. לאחר זמן התחילו להגיע סכומים נוספים לצורך מזונות ובגדים ל"עוברים", הפעם מן ה"ג'וינט". רצים, כולוולה, הביאו איתם לעתים מטבע קשה בדרכם מבוקרשט לקראקוב, ומעניין הדבר, שאנשים אלה, אשר באותה תקופה שלאחר המלחמה לא האמינו לאיש, רחשו אמון ללא מצרים לארגון, שנוהל על ידי צעירים אלה, והיו מוכנים להפקיד בידיהם את כל רכושם תמורת פיסת נייר בלבד.

הקבוצה המרכזית, ובה קובנר, ויטקה קמפנר, אליעזר לידובסקי וצביה לובטקין, עברה את סאנוק ב-2 במארס 1945, כולם משימים עצמם פרטיזנים בלוגרים, המבקשים לשוב הביתה. בגידתו של מלשין מקומי הביאה למאסרם על ידי ה-נ.ק.וו.ד. ובעקבותיו באה חקירה ארוכה בתחנת המשטרה המקומית, שנמשכה כשלושים ושש שעות. הם הואשמו בהברחה ובעריקה מן הצבא האדום. הסכנה גברה והלכה, משום שקובנר ולידובסקי כבר היו מבוקשים על ידי ה-נ.ק.וו.ד. מחמת פעילותם בוילנה וברובנו, ומשום ששמותיהם הוזכרו במפורש במשפט צ'רנוביץ וזהותם האמיתית עלולה היתה להתגלות בכל רגע. המסווה הבולגרי נשמת והלך, והעובדה היחידה, שפעלה כנראה לטובתם, היתה, שהיכרותם הקרובה עם תורת הפרטיזנים לא היתה מוטלת בספק. פתאום נכנס לחדר קולונל אפור שיער, האזין קצת לחקירה, אחר כך רכן ולחש משהו על אוזנו של הקצין החוקר. מיד ניתנה פקודה לפרטיזנים להיסוב לאחור וללכת אחרי השומר. האיש הוליכם במורד של מדרגות ארוכות, עד שהגיעו לכעין מרתף. מאחורי שולחן קטן ישב פקיד וכתב. אחד אחד נתבקשו לגשת לשולחן, איש-איש נשאל שאלות מספר ואחר כך הובל משם אל עברו השני החשוך של החדר. האיש שסיפר אחר כך את המעשה היה האחרון בקבוצה. הוא ניגש לשולחן והפקיד שאלו: "לאן ביקשת לנסוע?" "מה טעם מבקש הוא לדעת זאת", חשב הפרטיזן בליבו, "בין כה ובין כה עומדים הם לשלוח אותי אל הדובים הלבנים (סיביר)". "לפתח תקוה", ענה. "היכן היא פתח תקוה?" שואל הפקיד. "רחוקה, רחוקה מאד", עונה הוא. הפקיד מושך בכתפיו ורושם בכרטיס רכבת: סאנוק-פתח תקוה... טור הפרטיזנים עוזב את החדר, מובל לחצר ומשם לרחוב. בשער התחנה מופיע הקולונל הזקן ומפטיר לעומתם ביידיש: "לכו לשלום, ילדים".

קבוצה אחר קבוצה, חברות בנות עשרה, חמישה עשר או עשרים איש בדרך כלל, חצו את גבול רומניה. עד סוף אפריל הגיעו לרומניה אלפיים-שלושת אלפים יהודים, רובם פרטיזנים ו"אסיאנים", אך גם קורבנות מחנות-ריכוז ממערבה של פולין, או אנשים שהתחבאו בפולין – יהודים ששמעו על יהודים אחרים, המארגנים תנועה ליציאה מן הארץ, והצטרפו אליהם, או באו בעקבותיהם. מספר ה"אסיאנים" והפרטיזנים המאורגנים הגיע, על פי אומדן מהימן, כדי אלף ומאתיים. בהגיעם לרומניה התארגנו ב"קיבוצים", בהם קיימו חיי שותפות, כשרעיון הקיבוץ בארץ נר לרגליהם²³.

בפולין ובליטא השתנה בינתיים המצב. לאחר שיצאו הפרטיזנים וחסידיהם מוילנה, נשאר שם מרכז קטן, שהוסיף לסייע בידי יהודי וילנה, המבקשים לצאת לפולין. קשה לאמוד את מספר העוזבים את

וילנה בסוף 1944 ובתחילת 1945, אך המספר הסביר ביותר הוא בערך שלוש מאות-ארבע מאות, ביניהם כמאה פרטיזנים מיערות וילנה ונארוץ'.

ברומניה הביאה איתה התקופה, מאז השחרור (אוגוסט 1944) ועד שהגיעו לשם הקבוצות הראשונות של ה"בריחה" הפולנית, התפתחויות חדשות. בידעת "הצלב האדום" בבוקרשט ובהסכמתו, הוקם בסוף אוגוסט 1944 ועד הפליטים של צפון טרנסילבניה. בראשית נובמבר יצאו אחד עשר נציגים של הוועד לתור את צפון טרנסילבניה, כדי לברר מה נשתייר מן האוכלוסיה היהודית, שהושמדה על ידי הגרמנים באותה שנה, עם ההשמדה ההמונית של יהדות הונגריה. הם מצאו רק ששת אלפים ניצולים מתוך אוכלוסיה רבת ועתיקת-יומין, וניצולים אלה היו בחלקם אסירי מלחמה במחנות רוסיים, כי גוייסו על ידי ההונגרים לפלוגות עבודה ונישבו יחד עם הצבא ההונגרי הסדיר. חלפו שבועות רצופי מאמצים להקל על התנאים באזור ולהציל את ה"הונגרים" ממחנות השבויים. מאמצים אלה הוכתרו במידה של הצלחה, אולם קצתם של אומללים אלה נלקחו יחד עם יהודים מבוקובינה ובסארביה ללב רוסיה, שם השתמשו בהם לעבודת כפייה²⁴.

בבוקרשט היה ועד זה קשור לא רק עם "הצלב האדום", אלא גם עם אגמי ועם השליחים מן הארץ. היה זה כנראה אגמי, שהעלה את הרעיון לשלוח רכבת רשמית לפולין ולמקומות אחרים, כדי להחזיר פליטים רומנים-יהודים לארצם. רכבת זו תוכל גם להביא בדרך חוקית יהודים לא-רומנים לרומניה. בעזרת הצלב האדום ונציגי ה"ג'וינט" הוקם ועד יהודי טרנסילבני, שבראשו עמדו דוקטור מארטון ודוקטור קארל. ועד זה השיג היתר רשמי להשתמש ברכבת ובה קטר ושנים עשר קרונות. הוא דאג לאספקה, מזון סגל וציוד רפואי, בעוד שהממשלה (למעשה, במידה גדלה והולכת המפלגה הקומוניסטית) סיפקה את הצוות הטכני. מפקד הרכבת, אשר מונה למעשה על ידי אגמי – יעקב שמטרר – היה רשמית חסיד הקומוניסטים. יחסיו המצויינים עם איש רשות מקומי, שקיבל באהדה את הרעיון של הבאת פליטים יהודים, בייחוד רומנים, לאזורו, נתנו אפשרות לשמטרר להשלים את המסמכים השונים במכתב המלצה מן המפלגה הקומוניסטית. ב-24 במארס 1945 נכנסה הרכבת להונגריה, ובה אחיות, רופאים ומפקחים, חברי המפלגה הקומוניסטית.

יש לזכור, כי באותה עת היתה מזרח אירופה (ומאוחר יותר – אירופה כולה) מוצפת פליטים – "עקורים" – שחתרו להגיע לבתיהם. אי אפשר לאמוד את מספר הפליטים באזורים המשוחררים של הונגריה, פולין, צ'כוסלובקיה במארס 1945. די אם נאמר, שכעבור זמן מה, בחודשים יוני-יולי, נאמד מספרם של העקורים באירופה כולה בכעשרה מיליון. הרעיון של סיוע ממשלתי לעקורים על ידי החזרתם למולדתם ברכבות עתיד היה להתפשט לאחר הנצחון. אולם במארס היה זה כנראה מאורע ראשון ויחיד-במינו. עובדה זו עשויה להסביר לפחות חלק מן הקשיים שבהם נתקלו. הרכבת עוכבה בעיר ההונגרית דברצ'ון, ונוסעיה הואשמו בהברחה. קשיים דומים צפו ועלו בתחנות קטנות יותר לאורך הדרך. אולם עד מהרה הגיעה הרכבת להומנה, ושם יכול היה שליח ה"בריחה", צבי פריזנט, להעביר כמאתיים פליטים לשמטרר. חלק מן הרכבת, מצוייד בקטר מיוחד, עשה דרכו אל מעבר לגבול ההררי של פולין. המסילה עדיין לא תוקנה כראוי מאז הקרבות ובאזור שרצו כנופיות אוקראיניות של באנדרה. אף על פי כן הם הגיעו לנזבי-סונץ' ואספו שם פליטים נוספים. משם חזרו להומנה ובראשית אפריל היו שוב באוראדיאה-מרה, נקודת מוצאם.

מיד הפליגו למסע נוסף, כנראה ב-7 או ב-8 באפריל. הרכבת, שמספר קרונוטיה גדל הפעם (עד ארבעה עשר) ושגם צויידה בניירות, המתירים לה לנוע בכל האזור המזרחי של אירופה, הגיעה הפעם לפולין ללא תקלות. במחצית החודש בערך נכנסה לקראקוב.

יעקב שמטרר לא ניהל יומן והתיעוד שבידינו בעניין מועדי המסע ומספר הפליטים, שהועברו על ידו מפולין לארצות שונות, מועט הוא. אולם ידוע, כי בתחילת מאי הגיע למחנה אושוויץ, שם פגש רופאה אוהדת, שהיתה ממונה על בית החולים. הודות לה ניתנה לו אפשרות לקחת איתו אחדים מן הניצולים, רובם רומנים והונגרים, אולם בקראקוב נאסר על ידי מפקד רוסי נמרץ יתר על המידה. ב-7 למאי, לאחר ויכוחים ממושכים, הורשה לצאת את קראקוב, אולם בלוויית סגן רוסי, שהוטל עליו להביא את הרכבת לרוסיה לבדיקות נוספות. שמטרר עצמו מגלגל את הסיפור בנימה טרגי-קומית: כשהגיעו לרומניה, כבר היה הרוסי גם שיכור, גם משוכנע לגמרי, כי הוא מלווה פליטים שפניהם באמת להונגריה ולרומניה. הרכבת, כמובן, לא הגיעה מעולם לרוסיה, והיה מי שמשך בחוטים, כדי להציל את הקצין הרוסי מזעם הממונים עליו. הוא הוצב בעמדה בטוחה ברומניה, מקום שם נמנה עם צבא הכיבוש והגביר חילו בשלום ובשלווה²⁵.

המסע השלישי או הרביעי הביא את שמטרר במגע ישיר עם פיקוד ה"בריהה" בקראקוב. מרדכי רוזמן כבר עזב אותה שעה את פולין ומשה מאירי ("בן") נתמנה תחתיו. אגמי מסר לשמטרר את כתובתו של "בן" ויום אחד, במחצית חודש מאי בערך, הופיע האיש. "בן" לא קיבל כל הודעה על כך מראש והיה בטוח, כי נפל לידי המשטרה. בסופו של דבר הלך לראות את הרכבת ונתפעל מן האפשרויות הגלומות במפעל הנועז. הרכבת היתה עתה מה שנועדה להיות: קודם כל כלי רכב בשירות ה"בריהה", בייחוד בריחתם של יתומים וקבוצות צעירים. אופיה של ה"בריהה" הלך ונשתנה בין כה ובין כה: את מקום הפרטיזנים והמורדים החלו תופסים קורבנות מחנות הריכוז, יתומים ואנשים שמצאו מסתור על ידי תעודות אריות. בחודשים אפריל ומאי העבירה רכבתו של שמטרר בעיקר אנשים מהסוג האחרון, יחד עם קצת פליטים רומניים שהצליחו לגלותם. עד ספטמבר 1945, עם סיום פעולה זו, החזירה לארצם או העבירה מפולין לרומניה והונגריה כחמשת אלפים יהודים.

כאמור, שימשה רכבת שמטרר להסעת ילדים, רובם יתומים, חולים ונכים. בסתיו 1945 נסעו בה ארבע מאות שלושים ושלושה ילדים, לא לרומניה, אלא לאזור האמריקני של גרמניה (רכבת של "הצלב האדום" הרומני!), וקבוצת נערים קטועי-איברים הגיעה מצ'נסטוחובה שבפולין לרומניה. נסיעות אלה היפנו את תשומת ליבם של אנשי ה"בריהה" אל הבעיה הכללית של ילדים ונערים בפולין שלאחר המלחמה. עד מהרה התברר, שצעירים אלה שבורים ברוחם והם זקוקים קודם כל לשיקום מוסרי. זה היה, כמובן, תפקידם של תנועות הנוער ומעונות ילדים. אך במקרים רבים ברור היה, כי עצם ההבטחה שהבטיחה ה"בריהה" להביא את הצעירים לארץ ישראל השפיעה כתרופה וכמרפא.

"בצ'נסטוחובה נשאר נוער יהודי במחנה... יהודים חיים, צעירים... סוכם שאנחנו, כמה אנשים יוצאים לראות מה ומי הם האנשים שם... מצאנו קבוצת נערות בעיקר, גם בחורים מעטים מאד, שנשארו במחנה ולא רצו לעזוב אותו... אני מוכרח לומר שאני אז קיבלתי שוק שעד היום לא התרפאתי ממנו... הם לא רצו לצאת משם. הם לא האמינו שהמחנה לא יחזור. המלחמה עוד לא נגמרה... שם היה עוד בחור שהתלווה אלינו, משה לאופר... הוא ניסה לשכנע אותם. ומה שלילדים האלה הכניס איזה זיק כזה, שהוא אמר: אלה שליחים מארץ ישראל... השפה שלי דלה מדי בשביל לתאר מה זה. אנחנו כולנו ישבנו ובכינו, כולנו, כולל אותי. זו היתה השיחה, בכי... ברגע שהם ידעו שאנחנו מארץ ישראל,

לא יכולנו להגיד להם שזה שקר... שאנחנו רק מדברים על פלשתינה... אני עוד זוכר את הנשיקות שקיבלתי... הם כבר נוסעים לארץ ישראל"26.

בינתיים החמיר והלך מצבם של אלפיים-שלושת אלפים האנשים, שחצו את הגבול לרומניה. אמנם, במשך כל שנת 1944 נמשכה עלייה ליגלית, אך האוניה שבה הפליגה רוז'קה קורצ'ק, "טאורוס", היתה האוניה הליגלית האחרונה שיצאה. באותו זמן לא היה קיים מנגנון, העשוי לסייע לעליה בלתי-ליגלית מארץ, שבה ביקשו הסובייטים להגיע לידי שליטה גמורה. השהייה ברומניה נעשתה קשה יותר ויותר, והיתה סכנה של דימורליזציה בקרב הפליטים. דמי אחזקתם באו להם מן הסוכנות היהודית בירושלים ומן ה"ג'וינט", ועתותיהם פנויות היו לדיונים אידיאולוגיים.

אבא קובנר היה עדיין הדמות המרכזית ברומניה, ואף על פי שרזמן היה מפקד ה"בריחה" בפולין, עדיין היתה השפעת קובנר רבה גם שם, בתור איש בעל מחשבה מקורית, משוחרר מדעות פוליטיות מוקדמות למרות היותו חבר נאמן בתנועה מוגדרת. כבר בלובלין העלה את רעיון האיחוד הפוליטי של הניצולים ממזרח אירופה. עכשיו, ברומניה, ניסח קובנר את הרעיונות הללו ניסוח מגובש. הרעיון שהונח ביסוד מושג האיחוד שלו היה שותפות הגורל של העם היהודי תחת שלטון הנאצים. "בגיטאות לא הבדיל התליין בין יהודים ליהודים ומשום כך מצאנו שפה משותפת בגיטו, ביער. את השפה המשותפת אנו מביאים לכל היישובים היהודיים"27. אם הנאצים ראו ביהודים גוף אחד, אזי גם על הניצולים לראות עצמם כך. לאיחוד זה היתה תכלית עיקרית: ללמד את העולם היהודי את לקח השואה. מושג זה של "לקח השואה" היה בלתי-רציונלי בעיקרו. קובנר היה משורר והוזה, וחסידי, נתונים לקסם דיבורו, כנותו וצניעותו, הבינו בדרך כלל רק את מחצית דבריו. סגנונו של המנהיג האינטלקטואלי נשאר בדרך כלל סתום ללוחמים ופרטיזנים אלה. אך הוא האיש שהנהיגם ביערות, והם בטחו בו ובדבריו, גם אם לא ירדו לסוף דעתו. יתירה מזו, הוא דיבר על איחוד ועל השואה, והם זועזעו עד עומק ליבם. באמת, לא היה כל צורך להבין את שפע המילים הזרות שבפי מנהיגם ושבפי אחדים מבין חבריו הקרובים.

לקח השואה, שקובנר ביקש להנחיל לעולם היהודי, עמד על כמה נקודות: הנקודה הראשונה והחשובה ביותר היתה ההנחה, שהשואה, בשינוי צורה, עלולה לחזור בעתיד הלא רחוק ביותר. "יש לנו הרגשה שאי-שם, לא הרחק מכאן, מכינים את שחיטתנו הקרובה, והיא תבוא בשעת הזעזוע הפוליטי הבא, ואין כל הבדל מהי האומה שתפתח בו". "בכל אברי גופנו חשים אנו את נשימת הסכין... המונים, מיליונים בני אומות רבות, ראו כיצד נעשה הדבר; מה קל, מה פשוט וללא קול ותגובה"28. ליברליות ושיוויון-זכויות הם ערכים, שעברו מן העולם; הוכח, שהסוציאליזם איננו מכשול בפני רצח המונים. כל הפיכה פוליטית תישא בכנפיה כל מה שקרה זה-עתה. אמצעים מודרניים להשמדת המונים מאפשרים להגשים את מה שלא היה בדורות קודמים אלא בגדר תאוה רצחנית בלבד; השמדה המונית של אותו מיעוט בלתי רצוי – היהודים.

אם זו הנחת היסוד אפשר היה אולי לצפות, שהמסקנה ההגיונית תהיה ניהיליזם, או אפילו מעין פאשיזם יהודי. אולם, באורח טיפוסי למסורת היהודית, נדחה כל פתרון מעין זה. יש מוצא, והוא לא יתגלה אלא על ידי מיצוי כל הסגולות, הן של היחיד והן של האומה. אם שואה חדשה באופק, הרי שהמסקנה ההגיונית היחידה היא, שהעולם היהודי חייב להיערך לקראתה. צרת העם היהודי לפני השואה היתה, שאיש לא לימד אותו להגן על עצמו. "לקח השואה אינו מתמצה באזהרה שהוא טומן בחובו; הוא גלום גם בזכר הזוועה שמצאנו עצמנו בלתי מוכנים לקדם את פני הרעה. היינו יצורי אנושי

שבורים, אף לפני שנגע החלף בעורף עמנו. הקשה מכל לא היה סבל המוות, אלא ההליכה לקראתו ללא הכנה... זו עלתה לנו בדם רב". בבוא הזמן, אמר קובנר, יתגלה סוד ההשמדה ההמונית, אך איש לא יידע לעולם מה צורה היתה לחיים תוך ציפייה למוות. "הנורא מכל בשואה לא היה הרצח, אלא החיים על סף המוות, הרגשת ההשפלה, הנפילה, ההרגשה שאתה הופך לעפר עוד בטרם השמדה"29. יש להחזיר בעם היהודי את אפשרות ההישנות של התנסות זו, כדי שיהיה מוכן לפעם הבאה. כי אז תהיה התגובה מאבק, לא רק מאבק של הרגע האחרון בלבד, כפי שקרה בעבר; כבר עכשיו מצווים הם להתכונן להגנה עצמית מקיפה. המפלגות והתנועות הישנות אינן מסוגלות ללמד את הלקח. רק תנועה מאוחדת של כל הניצולים תוכל ללמד זאת. "המורה של תקופתנו הוא מורה של דם, ואנחנו תלמידיו. למדנו, כי כדי להיאבק אין להכריז בלי הרף במשך שנים על מאבק"30. זוהי שליחותם של ניצולי יהדות מזרח אירופה בכל רחבי הגולה היהודית. עם זאת יש לכונן מקלט במולדת העם היהודי, בארץ ישראל, ולבצרו במהירות. ה"בריחה" חייבת למלא תפקיד חיוני בהגשמתו של רעיון זה. שומה עליה להיות לתנועה המונית, רבת עוצמה, שמטרתה ברורה ומסגרתה הארגונית הולמת את המטרה. שרידי העם היהודי יתכנסו בארץ ישראל וישקמו שם את חיהם הלאומיים.

קובנר ראה מכשול רציני באדישותה של האוכלוסיה היהודית, אשר לא סבלה בשואה. הוא סיפר מעשה שהיה, עת הוא וחבריו שהו בעיירה קטנה ברומניה ופנו לבית הכנסת המקומי, כדי לפגוש שם יהודים. הם הזדעזעו למראה הסחר במטבע זר ועסות מסוגים שונים, שהתנהלו ליד כותל המזרח. "הבינונו ששום דרך לא תוכל לעורר אמון, לא תביא אותם למשהו, אלא איזו תנועה סוחפת, נטולת פנים ברורות, אבל שיש בה איזה שהוא... זרם רוחני, אפילו היולי. לכל אמונה נחוץ איזה גרם של תום. לאנשים האלה בשנים האלה לא היה כל תום". והוא הוסיף: "ההשמדה פגעה במיליונים, רק מאות חזו את בואה, רק עשרות הבינו את משמעותה, ועכשיו, אחרי שעזבנו את חורבות פולין וליטא והגענו לקהילה החיה הזאת ברומניה, ראינו: איש לא טרח לזכור... הרגשנו את הקור מכה בפנינו, את רוח המרתפים המנשבת מיהדות זו, יהדות המוסיפה לחיות כאילו מאום לא קרה, פותח החנווני הזעיר את חנותו, כאילו מאומה לא קרה מביאים ילדים לעולם זה, הבריות מבטאים מין צער יבש ומעוך – וחוזרים אל אושרם הקטן, הנבוב"31.

דומות המילים לדברי הנביאים בשנים קדמוניות, אך המעשים – הללו חייבים להיות מותאמים למציאות של 1945. וכך קם ב-26 לאפריל ארגון בשם "חטיבת שרידי מזרח אירופה". להלכה היתה זו תנועה ציונית מאוחדת למען פעולה משותפת של חברי קבוצות פוליטיות שונות להשגת מטרות ציוניות שוות-לכל-נפש, כגון מדינה יהודית, עליה, תרבות עברית וכדומה. יתכן, כך חשבו, שבארץ יעדיפו חברי הקבוצה לחיות בקבוצות במקום להתפזר בקרב האוכלוסיה היהודית. אולם, היה ברור שהמצע הרשמי לא היה אלא היבט צדדי. מטרת "החטיבה" היתה ל ש נ ו ת את פני העולם היהודי; המדיניות המעשית היתה בהחלט שניה במעלה. קובנר, שלא כאחדים מן הקיצוניים יותר בין חבריו לתנועה, לא טיפח אשליות בדבר אפשרות של איחוד העולם היהודי בידי "החטיבה" - "אין אנו מטפחים את החלום הילדותי, שנופיע ונאחד מפלגות בקסם דברינו; אין בידינו להציע מצע פוליטי ראוי"32. "החטיבה" היתה תנועה מוסרית ולא פוליטית.

רעיון האחדות כתשובה לבעיות שצפו ועלו מתוך ההשמדה ההמונית ניסר בכל רחבי אירופה היהודית אחר המלחמה. בכמה ארצות קמו והתפתחו ארגונים, שדמו מבחינות מסוימות ל"חטיבה". בפולין נוסדה קבוצה בעלת דעות מתונות, שהיתה מורכבת בעיקר מחברי "הנוער הציוני" הליברלי, התנועה

הדתית "בני עקיבא" וכמה תנועות שמאליות, וכינתה עצמה "איחוד". התנועות השמאליות – השומר הצעיר ודרור – התאחדו עם תנועות קטנות אחרות והקימו את "הליגה" (הליגה לארץ ישראל העובדת). צעדים דומים לאיחוד ארעי או קבוע נעשו גם בגרמניה ובצרפת. אך אף אחד מאיחודים אלה לא העמיק חדור בהבנת החזיון, שפקד את אירופה, כמו "החטיבה". למעשה, גילויי הדעת של "החטיבה" על הלך הרוחות ששרר ברחבי אירופה היהודית באותה תקופה הם היחידים שהגיעו לידינו.

ארגון "החטיבה" התפלג משנפגש עם השליחים מהארץ והוצב בפני המציאות של יהודי ארץ ישראל. חיי היהודים בארץ – ובשאר מקומות – והאידיאולוגיות והמפלגות שקמו שם, היו פרי קהילה חיה, העמוסה בעיות של ממש. לא היתה אפשרות להתאים את נסיונה הנורא של יהדות אירופה, חרף יראת הכבוד לשרידיה, ליישוב הארצישראלי, ולא היה בו כדי להציע פתרון לבעיותיו. אין תימה, שהעימות עם השליחים ברומניה שבר את גב "החטיבה". לאחר זמן ידבר קובנר במרירות על נצחון אינטרסים פוליטיים צרים, על העובדה שהיו ברומניה שליחים, אשר ביקשו "להפוך אותנו למכשיר בידיים אלה או אחרות"³³. מה שקרה למעשה היה, שהשליחים מן הארץ פשוט לא הבינו את המניעים למאמציו של קובנר. כיוון שהם עצמם באו מן הארץ, מחברה יהודית מפולגת לזרמים שונים, חשבו שאי-שם באידיאולוגיה של "החטיבה" טמון מניע מפלגתי-פוליטי. למעשה, נמנו קובנר וחבריו הקרובים על תנועות, שהיו בארץ באופוזיציה למפלגת השלטון, למפא"י. לכן הסיקו, שכוננת קובנר היא למשוך את "החטיבה" למחנה המתנגד למפא"י. דברים אלה נאמרו בפירוש על ידי אגמי, השליח המרכזי בבוקרשט³⁴. בדו"ח שלו לארץ קבע, שעל ארגון "החטיבה" להתפרק, כי התנועות השונות החלו לארגן את הקבוצות הנפרדות שלהן ובפולין הוקמה ה"ליגה", המאחדת את קבוצות הנוער של תנועת העבודה, באופוזיציה לכל השאר, ולכן אין מקום ל"חטיבה". הדבר היה נכון מבחינה מסויימת. הקבוצות השונות, בהשפעת חלק מן השליחים לפחות, התחילו להתארגן בנפרד, למקרה ש"החטיבה" תתפרק. יתירה מזו, רבים מבין החברים מן השורה לא הבינו את טענותיו המורכבות ואת מניעיו המופלגים של קובנר. התנועה נדונה לכשלון עוד בטרם התחילה לפעול, אך השפעתה נתקיימה והלכה. אחד העיקרים החשובים שלה היה לנהל את ה"בריחה" על בסיס בלתי-מפלגתי. עקרון זה הוסיף לפעול זמן רב לאחר ש"החטיבה" נתפזרה. היעלמה של תנועה זו גרר תוצאה נוספת: קובנר ניסה לייסד תנועה פוליטית וזו נכשלה. לכן היה עתה בן-חורין לפעול למען הגשמת חלומה הכפול, חלום הנקם והבריחה. לשם הגשמת חלומה היה עליו לעזוב את רומניה. מארץ זו לא היתה כל אפשרות לא של עליה ולא של נקם ושילום.

באיטליה, כך שמעו קובנר וחבריו, היתה בריגדה יהודית, שגויסה בארץ ושימשה חלק של החיל השמיני הבריטי. המלחמה נסתיימה ב-8 במאי. לבריגדה היו נשק, ארגון, כוח פוטנציאלי. פעולתם של אנשי ה"בריחה" חייבה אותם לבוא במגע עם הבריגדה. היו לפניהם שתי דרכים להגיע לאיטליה: דרך יוגוסלביה ודרך הונגריה. כיוון אפשרי אחר היה לבדוק את הדרך ליוון, כי זו קרובה כל כך לארץ ישראל, אולם משלחות ששוגרו דרומה, ליוון, גילו כי שליטת האנגלים חזקה שם ביותר ותנועה המונית לא תהיה בגדר האפשר. נותרה איפוא איטליה.

ב-24 באפריל שלח קובנר לאיטליה קבוצת פרטיזנים צעירים, בהנהגתו של מוליה בן-חיים, אחד מאנשיו המרכזיים. מוליה הגיע לבלגרד ומיד שלח משם את אחד מאנשיו, שימשיך בדרכו. היתה זו דמות רב-גונית, פרטיזן בהיר-שיער מוילנה בשם פינינה (פנחס) צייטג, שנודע בדרך כלל בכינויו "פינינה".

הצהוב". ב-13 במאי הגיע פיניה לספליט, נמל בחוף הים האדריאטי, ומשם התקשר עם הבריגדה, שחנתה אותה שעה בטארוויזיו שבצפון איטליה.

מוליה בן-חיים הצליח בינתיים להתקשר עם ראש הקהילה היהודית בבלגרד והלה הציע עזרה וקשרים עם המשרד הממשלתי לריפאטריאציה. מצויידיים בתעודות מזוייפות של "הצלב האדום" הרומני ומופיעים כנתיני ארצות מערביות בדרכם לביתם, השתמשו עתה אנשי ה"בריה" במסלול יוגוסלביה כאחת הדרכים הראשיות אל איטליה. אנשים נסעו מאראד ומטימישווארה שברומניה דרך בלגרד וזאגרב לטרֶיֶסְטָה. הם קיבלו עזרה מידי השלטונות היוגוסלביים, שהבחינו חיש מהר מי מסתתר מאחורי המסווה השקוף, אך לא שמו מכשולים בדרך הפרטיזנים והבאים בעקבותיהם. מרדכי רוזמן, שעזב ביום הנצחון את קראקוב ועבר לרומניה, נשלח באותו זמן לבודפשט. שם מצא ארגון, שתחילתו עוד בימי המחתרת, בתקופת הכיבוש הנאצי של הונגריה, מורכב מתנועות נוער ציוניות (ושבו, התמונה האופיינית: חברי השומר הצעיר, גורדוניה, דרור ומכבי הצעיר). הללו היתה להם יד בבריחת יהודים רבים לסלובקיה ולרומניה בשנה האחרונה למלחמה, בנוסף לפעולות הצלה בבודפשט עצמה. להלכה, עמד הצנחן הארצישראלי יואל פלגי בראשם, אך הוא עמד לעזוב את הונגריה והעבודה המעשית היתה מסורה בידי אנשי המקום. רוזמן קיבל עליו עכשיו לסייע בהעברת חלק גדול של הקבוצה הרומנית דרך בודפשט לגראץ שבאוסטריה ולאיטליה וכך החיה את הארגון המקומי, שהיה מעתה חלק אורגני של ה"בריה".

לבריגדה באיטליה וליחידות ארצישראליות אחרות בצבא הבריטי נודע בינתיים על קיומה של קבוצת הפרטיזנים ברומניה. משלחת קטנה שוגרה לבוקרשט, כדי להציע להם שיגיעו לאיטליה. ארבעת אנשי המשלחת הגיעו לבוקרשט בדיוק כשהסתיימה עבודת ההכנה בבלגרד ובבודפשט וההנהגה – קובנר, אליעזר לידובסקי וחיים לזר – עמדה לעזוב ולעבור לבודפשט. הם הגיעו לשם באמצע יוני, שהו שם שבועות אחדים ובאו לאיטליה דרך אוסטריה (העיר גראץ) בערך ב-15 ביולי.

המעגל הראשון נסגר. הארץ, בדמות שליחיה וחייליה, לא מצאה את הדרך אל שרידי היהדות הלוחמת במזרח אירופה. לא תעמולה ציונית, שמקורה בארץ, היא שהניעה יהודים, כפי שאנגליה טענה לאחר מכן, לצאת מפולין ומליטא ולפתוח בתנועה לעבר חופי ישראל. פרטיזנים וחברי תנועות נוער יהודיים, "האסיאנים" וניצולים אחרים של השואה, מצאו דרכם אל הארצישראלים ברומניה ובאיטליה בכוחות עצמם; מניעיהם היו לקח העבר והנסיון הציוני, שקנו לפני המלחמה. הם הביאו איתם את רעיון ה"בריה" ומסגרת ארגונית פרימיטיבית, אך יעילה, להגשמת רעיון זה. ארץ ישראל היתה ללא ספק יסוד-מוסד לתקוותיהם ומחוז חפצם. בלעדיה השקפתם הציונית היתה מגדל פורח באוויר. אך בתקופה מאוחרת יותר היה חשוב להם להדגיש את העובדה, כי באו מעצמם, כי מצאו בקרבם את הכוחות ואת ההנהגה לעזוב את ארצותיהם ולחתור אל חופים אחרים, בטוחים ומבטיחים יותר.

יתר על כן, שליחי היישוב נכשלו במפורש בכל הנוגע לתפקידם להגיע לשרידי יהדות מזרח אירופה לאחר השחרור. מאז שחרור וילנה ולובלין, ביולי 1944, עברו שנה ושלושה חודשים, עד אשר הגיע השליח הארצישראלי הראשון לפולין, בספטמבר 1945. כאשר טען צוקרמן טענה קשה זו באוזני הנהגת היישוב בכנס ציוני בלונדון באוגוסט 1945, נענה על ידי שרת, מתוך חולשת-דעת: והיאך נוכל להגיע אליהם? ענה לו צוקרמן: באותה דרך שהגענו אנחנו אליכם. עובדה היא, ששליחי הארץ לא מצאו את הדרך אלא באיחור רב. שרידי השואה מצאו את הדרך על ארץ ישראל בעצמם.

